

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ**

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**«Τα παιδικά σχέδια της οικογένειας ως μέσο αξιολόγησης της σχέσης
του παιδιού με την μητέρα του»**

Επιμέλεια:

Φαρμάκη Μαρία-Χριστίνα

A.M. 0298076

Επόπτες καθηγητές:

M. Ζαφειροπούλου

Φ. Μπονώτη

Βόλος, 2002

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ & ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»

Αριθ. Εισ.: 1818/1

Ημερ. Εισ.: 27-06-2002

Δωρεά:

Ταξιθετικός Κωδικός: ΠΤ – ΠΠΕ

2002

ΦΑΡ

47/ΠΑΠ

Στους γονείς μου και
την αδερφή μου.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	4
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	6
ΜΕΡΟΣ Ι	
1. ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΟΥ	9
1.1 Η προβολική χρήση των παιδικών σχεδίων	10
1.2 Τα προβολικά τεστ σχεδίασης του ανθρώπου	11
1.3 Η κριτική των προβολικών τεστ	14
1.4 Τα σχέδια της οικογένειας	17
1.4.1 Οι προβολικές δοκιμασίες DAF και KFD	18
1.5 Σύγχρονες έρευνες για το σχέδιο της οικογένειας	20
2. ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΗΣ ΠΡΟΣΚΟΛΛΗΣΗΣ	22
2.1 Η αναπτυξιακή πορεία της διαμόρφωσης της προσκόλλησης	23
2.2 Οι διαφορετικές μορφές προσκόλλησης	24
3. Η ΛΟΓΙΚΗ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥΣΑΣ ΕΡΕΥΝΑΣ:	
ΣΤΟΧΟΙ, ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΚΑΙ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ	29
3.1 Στόχοι	30
3.2 Πειραματικό Σχέδιο	31
3.3 Υποθέσεις	32
ΜΕΡΟΣ ΙΙ	
4. ΜΕΘΟΔΟΣ	34
4.1 Δείγμα	34
4.2 Έργα	34
4.2.1 Η κλίμακα εκτίμησης της σχέσης μεταξύ παιδιού-γονέων	34
4.2.2 Σχεδιαστικό έργο	35
4.3 Διαδικασία	35
4.4 Αξιολόγηση	36
ΜΕΡΟΣ ΙΙΙ	
5. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ	39
5.1 Συσχετίσεις ανάμεσα στη σχέση μητέρας-παιδιού και τους δείκτες προσκόλλησης του παιδικού σχεδίου.	39

5.2 Συσχετίσεις ανάμεσα στη σχέση μητέρας-παιδιού και τους δείκτες της Family Drawing Global Scale των Fury et al. (1997).....	40
5.3 Συσχετίσεις ανάμεσα στους δείκτες προσκόλλησης του παιδικού σχεδίου και την Family Drawing Global Scale των Fury et al. (1997).	41
5.4 Η επίδραση του φύλου στα σχέδια της οικογένειας.....	44

ΜΕΡΟΣ IV

6. ΣΥΖΗΤΗΣΗ.....	50
6.1 Η σχέση ανάμεσα στο παιδικό σχέδιο και την σχέση μητέρας παιδιού.....	51
6.2 Η σχέση ανάμεσα στους δείκτες της Family Drawing Global Scale (Fury et al., 1997) και την σχέση μητέρας-παιδιού	52
6.3 Η σχέση ανάμεσα στους δείκτες προσκόλλησης του παιδικού σχεδίου και την Family Drawing Global Scale των Fury et al. (1997).....	52
6.4 Η επίδραση του φύλου	54
6.5 Μελλοντικοί ερευνητικοί προσανατολισμοί	54
6.6 Επίλογος	55
 ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	 56
 ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	 62
 ΠΕΡΙΛΗΨΗ	 76

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Στην αρχή, η στιγμή της ολοκλήρωσης της παρούσας εργασίας φαινόταν μακρινή. Ένα χρόνο μετά, η στιγμή ήρθε. Και μαζί με αυτήν ήρθαν στο νου, σε μια συνολική θεώρηση της διαδρομής, πρόσωπα ήδη γνωστά, μα και άλλα που γνώρισα στη συνέχεια, τα οποία με βοήθησαν στην προσπάθειά μου αυτή.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω:

Την κυρία Μ. Ζαφειροπούλου, Επίκ. Καθηγήτρια του Παιδαγωγικού τμήματος Προσχολικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε, τη συμπαράσταση, την επιστημονική της καθοδήγηση, τις πολύτιμες συμβουλές της και τα ενθαρρυντικά της σχόλια..

Την κυρία Φ. Μπονώτη, Λέκτορα του Παιδαγωγικού τμήματος Προσχολικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, για τις πολύτιμες υποδείξεις της, την συμπαράστασή της, την ενθάρρυνση και την προθυμία της να με βοηθήσει. Επίσης, την ευχαριστώ για τα σχόλια, τις χρήσιμες διορθωτικές παρεμβάσεις στα κείμενα και το αδιάλειπτο ενδιαφέρον της για την πορεία αυτής της εργασίας.

Τους Διευθυντές, τους δασκάλους/-ες και τους μικρούς μαθητές/-τριες της Δ' τάξης του 6^{ου} και 8^{ου} Δημοτικού Σχολείου Βόλου, του 10ου Δημοτικού Σχολείου Αλιβερίου και του Δημοτικού Σχολείου της Αγ. Παρασκευής, καθώς και τις μητέρες των παιδιών αυτών για την πρόθυμη συμμετοχή τους στην έρευνα και τη θερμή υποδοχή και τη φιλοξενία που μου παρείχαν στο χρόνο που χρειάστηκε για την διεκπεραίωση της έρευνας.

Την ψυχολόγο, κυρία Π. Αβαγιανού, και την αποσπασμένη νηπιαγωγό στο Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης, κυρία Α. Θάνου, για την βοήθειά τους στην εύρεση υλικού και την εύρεση των σχολείων όπου πραγματοποιήθηκε η έρευνα αντίστοιχα.

Θα ήθελα, επίσης, να ευχαριστήσω θερμά τους φίλους μου Τέλη και Ζωή, που στάθηκαν δίπλα μου, άκουσαν τους προβληματισμούς και τις ανησυχίες μου και με ενθάρρυναν. Η βοήθειά τους ήταν πολύτιμη.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους γονείς μου, Χρήστο και Καίτη, και την αδερφή μου, Μίνα, που όλα αυτά τα χρόνια στάθηκαν κοντά μου, μοιράστηκαν τις αγωνίες μου και με στήριξαν με την εμπιστοσύνη τους. Καθένας με τον τρόπο του μου έμαθαν να βάζω στόχους και να αγωνίζομαι για να τους πραγματοποιήσω. Πάνω απ' όλα, όμως τους ευχαριστώ για την αμέριστη συμπαράστασή τους, την κατανόησή τους και την πολύτιμη αγάπη τους.

Ιούνιος, 2002

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το παιδικό σχέδιο θεωρείται μια βασική μορφή έκφρασης του παιδιού και συχνά συνδέεται με την αποτύπωση της προσωπικότητας και των συναισθημάτων του. Έχει υποστηριχθεί ότι μέσα από το σχέδιό του το παιδί δείχνει έμμεσα πώς το ίδιο κατανοεί τον κόσμο και ποια είναι η στάση του απέναντί του. Αναδεικνύει, επίσης, τον εσωτερικό του κόσμο και εκφράζει συναισθήματα που συνδέονται άμεσα με την ψυχολογική του κατάσταση.

Το παιδικό σχέδιο έχει δεχτεί κατά καιρούς μεγάλη κριτική όσον αφορά την χρήση του για την αξιολόγηση της ψυχολογικής κατάστασης του παιδιού. Παρόλα αυτά, σήμερα γίνεται μια προσπάθεια να επαναπροσδιοριστεί η χρήση του παιδικού σχεδίου και πολλές σύγχρονες έρευνες υποστηρίζουν ότι το σχέδιο του παιδιού μπορεί να μας δώσει χρήσιμες πληροφορίες για το είδος προσκόλλησης, που αναπτύσσει το ίδιο προς την μητέρα του.

Στόχος της παρούσας έρευνας είναι να διερευνήσει το βαθμό στον οποίο τα παιδικά σχέδια μπορούν να αντικατοπτρίσουν την ποιότητα της σχέσης που αναπτύσσει το παιδί με την μητέρα του. Για το σκοπό αυτό επιλέχθηκε το σχέδιο της οικογένειας, το οποίο ανήκει στις κλινικές-προβολικές προσεγγίσεις και είναι ευρύτατα διαδεδομένο, καθώς η ψυχολογική εξέλιξη και διαμόρφωση του παιδιού δεν μπορεί να κατανοηθεί αποκομμένη από το περιβάλλον του και κυρίως το οικογενειακό.

Η εργασία αυτή ολοκληρώνεται σε έξι κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζονται συνοπτικά οι βασικές θεωρητικές προσεγγίσεις του παιδικού σχεδίου. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στις κλινικές-προβολικές προσεγγίσεις, όπου ανήκει και το σχέδιο της οικογένειας. Ταυτόχρονα, όμως, επισημαίνεται και η κριτική που ασκήθηκε στους εκπροσώπους αυτών των προσεγγίσεων.

Η θεωρητική ανάλυση της σχέσης που αναπτύσσεται ανάμεσα στο παιδί και την μητέρα του περιγράφεται στο δεύτερο κεφάλαιο. Συγκεκριμένα, στο κεφάλαιο αυτό αναπτύσσεται η έννοια της προσκόλλησης, η αναπτυξιακή πορεία της διαμόρφωσής της και οι διαφορετικές μορφές της.

Ακολουθεί το τρίτο κεφάλαιο, όπου παρουσιάζεται η λογική της παρούσας έρευνας και στη συνέχεια, περιγράφονται οι στόχοι της έρευνας, το πειραματικό της

σχέδιο και οι υποθέσεις, οι οποίες διαμορφώθηκαν σύμφωνα με τους στόχους και τα ερωτήματα που τέθηκαν. Στο τέταρτο κεφάλαιο, παρουσιάζεται αναλυτικά η μέθοδος που ακολουθήθηκε για τον έλεγχο των υποθέσεων της έρευνας.

Στο επόμενο κεφάλαιο παρουσιάζονται αναλυτικά τα αποτελέσματα της έρευνας, όπως αυτά προέκυψαν από την επεξεργασία των δεδομένων. Στο τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας (Κεφ.6) αναπτύσσεται συζήτηση των σπουδαιότερων ευρημάτων της παρούσας έρευνας, ενώ ακολουθούν προτάσεις για πιθανή μελλοντική διερεύνηση των ερωτημάτων, που προέκυψαν.

ΜΕΡΟΣ Ι

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΟΥ

Κατά την διάρκεια του περασμένου αιώνα οι επιστήμες της ψυχολογίας, της ψυχιατρικής και της εικαστικής θεραπείας έδειξαν μεγάλο ενδιαφέρον για την εικαστική έκφραση των παιδιών και κυρίως για τις συναισθηματικές και ψυχολογικές όψεις της. Η ζωγραφική θεωρείται μια βασική μορφή έκφρασης του παιδιού, που χαρακτηρίζεται από πλούτο, πρωτοτυπία και λαμπρότητα και συνδέεται συχνά με την αποτύπωση της προσωπικότητας και των συναισθημάτων του. Τα παιδιά μέσα από τις ζωγραφιές τους αναδεικνύουν τον εσωτερικό τους κόσμο και εκφράζουν συναισθήματα που συνδέονται άμεσα με την ψυχολογική τους κατάσταση. Έτσι, μπορούμε να πούμε, ότι το παιδικό σχέδιο αντιπροσωπεύει προσωπικές δηλώσεις με συνειδητά και ασυνείδητα νοήματα, καθώς και διάφορες πλευρές του μικρού δημιουργού (Malchiodi, 2001).

Γενικότερα, έχει υποστηριχθεί ότι το παιδικό σχέδιο είναι ένα μέσο εκφραστικό, που δείχνει έμμεσα πώς το παιδί κατανοεί τον κόσμο, ποια είναι η στάση του απέναντί του και πώς ερμηνεύει το ίδιο τις σχέσεις του και τις επαφές του με τον κόσμο. Παράλληλα, δίνει πληροφορίες και για την προσωπικότητα του παιδιού.

Υπάρχουν πολλές θεωρητικές προσεγγίσεις, καθεμία από τις οποίες αντιστοιχεί σε συγκεκριμένες περιόδους στην ιστορία της έρευνας του παιδικού σχεδίου. Τέτοιες προσεγγίσεις είναι, για παράδειγμα, οι εξελικτικές, οι καλλιτεχνικές και οι διαδικαστικές. Για τους σκοπούς, όμως, της συγκεκριμένης έρευνας θα αναλυθούν οι κλινικές-προβολικές προσεγγίσεις του παιδικού σχεδίου.

1.1 Η προβολική χρήση των παιδικών σχεδίων

Από το 1940 οι ερευνητές στράφηκαν προς το παιδικό σχέδιο, βασισμένοι στην υπόθεση ότι τα παιδιά μέσα από τις ζωγραφιές τους προβάλλουν τα συναισθήματα και τα κίνητρά τους. Η ερμηνευτική αυτή χρήση των σχεδίων για την αξιολόγηση της προσωπικότητας στηρίχτηκε λιγότερο σε επιστημονική ανάλυση και περισσότερο σε διαισθητικές και υποκειμενικές εντυπώσεις. Έτσι, άργησε πολύ να αναπτυχθεί ένα έγκυρο σύστημα αξιολόγησης των σχεδίων (Τόμας & Σιλκ, 2000).

Έτσι, λοιπόν, τα προβολικά τεστ βασίστηκαν στην υπόθεση ότι οι αντιδράσεις των παιδιών στον σχεδιασμό συγκεκριμένων μορφών (π.χ. άνθρωποι) ή συγκεκριμένων θεμάτων (π.χ. σπίτια, δέντρα) αντανακλούν την προσωπικότητα, τις αντιλήψεις και τη συμπεριφορά. Το σχέδιο θεωρείται μια μορφή αυτοέκφρασης, κατά την οποία τα παιδιά μπορούν να εκφράσουν στοιχεία, τα οποία δεν μπορούν να αποκαλύψουν λεκτικά (Malchiodi, 2001).

Η ερμηνεία των τεστ αυτών βασίζεται είτε στην αντικειμενική απαρίθμηση στοιχείων του σχεδίου είτε στην κλινική εκτίμηση είτε στον συνδυασμό και των δύο, ενώ αξιολογείται και ο τρόπος με τον οποίο το παιδί χειρίζεται και ολοκληρώνει το θέμα. Οι γραμμές, τα χρώματα, η προοπτική και τα υπόλοιπα μορφολογικά στοιχεία εξακολουθούν να θεωρούνται σημαντικά και αξιολογούνται ανάλογα. Σημαντικό ρόλο στην ερμηνεία των προβολικών τεστ παίζουν και τα σχόλια του παιδιού, που μπορεί να ειπωθούν αυθόρμητα ή κατά την διάρκεια ερωτηματολογίων.

Όσον αφορά τα αντικείμενα, που καλείται να σχεδιάσει το παιδί στα προβολικά τεστ, αυτά χαρακτηρίζονται από μεγάλη εκφραστική και συμβολική αξία. Είναι αντικείμενα που μπορούν να παρουσιαστούν με διάφορους τρόπους από το παιδί, προκειμένου να επιτρέπουν την ατομική έκφραση. Διαφέρουν πολύ μεταξύ τους και εμφανίζονται συχνά στα ελεύθερα σχέδια των παιδιών (Μπέλλας, 2000). Στην συνέχεια, γίνεται αναφορά στα σπουδαιότερα προβολικά τεστ, αρχικά στο προβολικό τεστ σχεδίασης του ανθρώπου κι έπειτα στο προβολικό τεστ σχεδίασης της οικογένειας.

1.2 Τα προβολικά τεστ σχεδίασης του ανθρώπου

Ένα γνωστό προβολικό τεστ είναι το «House-Tree-Person» (HTP, «Σπίτι-Δέντρο-Άνθρωπος», 1948-1966), το οποίο εισήγαγε ο Buck το 1948. Το συγκεκριμένο τεστ απαιτεί από το παιδί να σχεδιάσει ένα σπίτι, ένα δέντρο και έναν άνθρωπο. Η ερμηνεία του σχεδίου, που προκύπτει, βασίζεται στην υπόθεση ότι κάθε πράγμα λειτουργεί ως σύμβολο για κάποιες συναισθηματικά σημαντικές πλευρές της ζωής και των εμπειριών του παιδιού (Buck, 1948). Το σχέδιο του ανθρώπου είναι τελευταίο, καθώς είναι πιο πιθανό να προκαλέσει συνειδητούς συνειρμούς απ' ότι το σχέδιο του σπιτιού ή του δέντρου (π.χ. τα σχέδια ανθρώπου των περισσότερων είναι κυρίως αυτοαναπαραστάσεις).

Τα συγκεκριμένα αντικείμενα – σπίτι, δέντρο και άνθρωπος – επιλέχθηκαν για τους εξής λόγους: α) ήταν γνωστά ακόμη και στα πολύ μικρά παιδιά, β) τα παιδιά δέχονταν πιο πρόθυμα να ζωγραφίσουν αυτά τα αντικείμενα απ' ότι κάποια άλλα και γ) φαινόταν να προκαλούν πιο ειλικρινείς και ελεύθερες λεκτικές εκφράσεις απ' ότι τα άλλα αντικείμενα (Buck, 1948). Ο Buck πίστευε ότι η ανάλυση του σχεδίου του ανθρώπου μπορούσε να δώσει πληροφορίες για την ωριμότητα, την ευαισθησία, την διαλλακτικότητα και τον βαθμό ολοκλήρωσης της προσωπικότητας του παιδιού (Hutton, 1994). Σύμφωνα με τον Hammer (1958) το σχέδιο του ανθρώπου εκφράζει την συνειδητή άποψη που τα παιδιά έχουν για τον εαυτό τους και για τις σχέσεις τους με τον υπόλοιπο κόσμο.

Για το σχέδιο του δέντρου, ο Buck πίστευε ότι αυτό παρέχει πρόσθετες πληροφορίες όσον αφορά την ανάπτυξη του παιδιού, ενώ το σχέδιο του σπιτιού δίνει πληροφορίες για τα αισθήματα του παιδιού αναφορικά με το περιβάλλον του (Hutton, 1994). Ο ίδιος υποστήριξε ότι είναι πιθανό να αντληθούν από το συγκεκριμένο τεστ χρήσιμες πληροφορίες και για το νοητικό επίπεδο του παιδιού. Αργότερα βρέθηκε ότι μπορούν επίσης να αντληθούν σημαντικές πληροφορίες για θέματα της συνολικής προσωπικότητας του παιδιού, που δεν αφορούν μόνο την νοητική του ανάπτυξη. Η αξιολόγηση του τεστ ήταν ποσοτική, καθώς ο Buck χρησιμοποίησε ένα σύστημα ανάλογο με εκείνο που χρησιμοποίησε η Goodenough (1926) στο τεστ «Ζωγράφισε έναν άνθρωπο».

Έτσι, η αξιολόγηση των σχεδίων του σπιτιού, του δέντρου και του ανθρώπου γινόταν με βάση την παρουσία ή την απουσία κάποιων συγκεκριμένων στοιχείων, λεπτομερειών, αναλογιών και προοπτικής. Σημαντικό ρόλο στην αξιολόγηση, έπαιζαν και τα χρώματα, στην περίπτωση που είχαν ζητηθεί χρωματιστά σχέδια (Malchiodi, 2001). Τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας, από την άλλη πλευρά, αναλύθηκαν κυρίως ποιοτικά με βάση τις υποκειμενικές ερμηνείες και υποθέσεις των κλινικών.

Η Karen Machover (1949), η δουλειά της οποίας στα σχέδια της ανθρώπινης φιγούρας θεωρείται ακόμα καθοριστικός οδηγός για την προβολική ερμηνεία των σχεδίων, άσκησε ίσως τη μεγαλύτερη επιρροή στην ερμηνεία τους. Η Machover απέκτησε μεγάλη εμπειρία με την ερμηνεία του τεστ Draw A Man της Goodenough (1926) και ήταν η πρώτη που πρότεινε μια σειρά συστηματικών σχέσεων ανάμεσα στο σχέδιο του ανθρώπου και την αυτοεικόνα του παιδιού (Golomb, 1992). Η ίδια θεώρησε τα σχέδια εκφράσεις κάποιων στοιχείων της προσωπικότητας του παιδιού, των πιο μόνιμων και διαρκών, και όχι εκφράσεις των προσωρινών συναισθηματικών καταστάσεων.

Η Machover υιοθέτησε την άποψη του Schilder (1935) για την «εικόνα του σώματος» και δημιούργησε μια σειρά ψυχοδυναμικών υποθέσεων, πάνω στις οποίες στήριξε την ερμηνεία της για την ανθρώπινη φιγούρα. Διατυπώνει την υπόθεσή της για την «εικόνα του σώματος» ως εξής: "...η ανθρώπινη φιγούρα, που σχεδιάζεται από ένα άτομο, στο οποίο έχει δοθεί η εντολή να «ζωγραφίσει έναν άνθρωπο», σχετίζεται άμεσα με τις παρορμήσεις, τις ανησυχίες, τις συγκρούσεις και τα αντισταθμιστικά χαρακτηριστικά αυτού του ατόμου. Κατά κάποιον τρόπο, η φιγούρα είναι το ίδιο το άτομο και το χαρτί αντιπροσωπεύει το περιβάλλον του" (Machover, 1949, σελ. 35).

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι η Machover θεωρούσε πως τα σχέδια της ανθρώπινης φιγούρας αντιπροσωπεύουν τις συγκρούσεις, τους αμυντικούς μηχανισμούς, τις νευρώσεις και την παθολογία του παιδιού. Στα μέλη της ανθρώπινης φιγούρας και στις άλλες λεπτομέρειες (κουμπιά, τσέπες κ.τ.λ.) απέδιδε συμβολικά νοήματα. Μολονότι η ίδια ισχυριζόταν ότι δεν επιθυμούσε να δημιουργήσει έναν κατάλογο στοιχείων, που συνδέονται με συγκεκριμένες διαγνώσεις, το συνολικό της έργο φαίνεται να δίνει ιδιαίτερη σημασία σε ορισμένα χαρακτηριστικά. Επιπλέον, αν και η ίδια θεωρούσε ότι πιο αξιόπιστα από τα μέλη του σώματος, το ρουχισμό και άλλες

λεπτομέρειες είναι τα δομικά χαρακτηριστικά, όπως το μέγεθος και η γραμμή, το υλικό της φαίνεται να βασίζεται μόνο σε κλινικές παρατηρήσεις (Malchiodi, 2001).

Η Korppitz (1968) συμφωνεί με τις ιδέες της Machover όσον αφορά την αντίληψη του εαυτού, προσφέρει όμως μια πολύ διαφορετική προσέγγιση στις συναισθηματικές-εκφραστικές πλευρές του σχεδίου. Η ίδια αναφέρει ότι η ανθρώπινη φιγούρα, που ζωγραφίζει ένα παιδί, απεικονίζει ουσιαστικά τον εσωτερικό του κόσμο, άσχετα με το ποιο άτομο υποτίθεται ότι παριστάνει:

Η μη συγκεκριμένη οδηγία για τη σχεδίαση μιας ανθρώπινης μορφής φαίνεται να ωθεί το παιδί να κοιτάζει τον εαυτό του και τα συναισθήματά του καθώς προσπαθεί να συλλάβει την ουσία του ατόμου. Το άτομο που το παιδί γνωρίζει καλύτερα είναι ο εαυτός του· γι' αυτό και η εικόνα ενός προσώπου είναι το πορτρέτο του εσωτερικού εαυτού ή της συμπεριφοράς του (Korppitz, 1968, σελ. 5).

Αντίθετα με την Machover (1949), η Korppitz (1968) δεν βασίστηκε στην παραδοσιακή ψυχαναλυτική θεωρία, αλλά στην θεωρία του Harry Stack Sullivan για τις διαπροσωπικές σχέσεις, η οποία δίνει έμφαση στην ψυχολογία του εγώ και στις συνειδητές διεργασίες. Έδειξε μεγαλύτερο ενδιαφέρον για το πώς τα παιδιά αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους και τους άλλους, καθώς και για το πώς αντιμετωπίζουν τα προβλήματά τους. Η Korppitz επικεντρώθηκε περισσότερο στο παρόν, καθώς εξέταζε τα συναισθήματα των παιδιών μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή σε συνδυασμό με τους αναπτυξιακούς, συναισθηματικούς και διαπροσωπικούς παράγοντες (Malchiodi, 2001).

Ένα από τα χαρακτηριστικά, στα οποία διαφέρει το έργο της Korppitz (1968) από εκείνο της Machover (1949) είναι ότι η πρώτη έλαβε υπόψη της τις αλλαγές στα παιδικά σχέδια, που χαρακτηρίζουν τη φυσιολογική σχεδιαστική ανάπτυξη. Όπως αναφέρει η ίδια, η παρουσία ή η απουσία μιας λεπτομέρειας μπορεί να θεωρείται κλινικά σημαντική σε μία ηλικία αλλά όχι σε μία άλλη (Τόμας & Σίλκ, 2000).

Για την αξιολόγηση της ανθρώπινης φιγούρας η Korppitz επινόησε μία ταξινομήση εξελικτικών δεικτών αντικειμενικά προσδιορισμένων. Οι εξελικτικοί δείκτες για την Korppitz ήταν τα χαρακτηριστικά εκείνα της ανθρώπινης φιγούρας που δεν εμφανίζονται στα σχέδια των μικρών παιδιών αλλά των μεγάλων. Η αξιολόγηση της κάθε φιγούρας έγινε σύμφωνα με τα τριάντα αναπτυξιακά στοιχεία του τεστ των Goodenough (1926) και Haggis (1963) και σύμφωνα με την προσωπική της εμπειρία

από τη μελέτη των παιδικών σχεδίων. Αυτά τα αναπτυξιακά στοιχεία ταξινομήθηκαν σε τέσσερις κατηγορίες για την κάθε ηλικία: α) αναμενόμενα, β) συνηθισμένα, γ) όχι ασυνήθιστα και δ) εξαιρετικά (Cox, 1992). Τα στοιχεία αυτά αφορούν κυρίως τα άκρα, τα χαρακτηριστικά του προσώπου και τον ρουχισμό.

Επιπλέον, η Korppitz (1968) προσδιόρισε τριάντα συναισθηματικούς δείκτες, οι οποίοι είναι πιθανό να βρεθούν στα παιδικά σχέδια του ανθρώπου. Τέτοιοι δείκτες είναι, για παράδειγμα, η απεικόνιση των δοντιών, η παράλειψη ή η χοντρή ασυμμετρία των άκρων κ.τ.λ. (Τόμας & Σίλκ, 2000). Οι τριάντα αυτοί δείκτες αναφέρονται σε τρεις κατηγορίες: α) την ποιότητα του σχεδίου (π.χ. ολοκληρωμένα ή μη μέλη του σώματος), β) τα χαρακτηριστικά που δεν υπάρχουν συνήθως στα σχέδια ανθρώπινης φιγούρας των παιδιών (π.χ. ένα τέρας ή μία αφύσικη μορφή) και γ) την παράλειψη βασικών χαρακτηριστικών που περιμένει κανείς να συναντήσει στα σχέδια ανθρώπινης φιγούρας (π.χ. τα μάτια) (Hutton, 1994). Ο προσδιορισμός αυτός έγινε με βάση τα αποτελέσματα των ερευνών της, καθώς και από στοιχεία της δουλειάς των Machover (1949) και Hammer (1958). Πιο συνοπτικά, τα στοιχεία αυτά:

1. Εμφανίζονται λιγότερο στα σχέδια των φυσιολογικών παιδιών και περισσότερο στα σχέδια διαταραγμένων παιδιών.
2. Δεν εμφανίζονται συνήθως στα σχέδια των φυσιολογικών παιδιών και
3. Δεν σχετίζονται αποκλειστικά με την ηλικία και την ωρίμανση.

Ο κατάλογος των στοιχείων, που διαμόρφωσε η Korppitz (1968), διαφοροποιεί με αξιόπιστο τρόπο το σχέδιο της ανθρώπινης φιγούρας που κάνουν τα φυσιολογικά παιδιά από τα αντίστοιχα σχέδια των συναισθηματικά διαταραγμένων παιδιών. Οι προηγούμενες προσπάθειες για αξιολόγηση της προσωπικότητας και της συναισθηματικής προσαρμογής των παιδιών μέσα από τα σχέδια υστερούσαν σε εμπειρική υποστήριξη, γεγονός που δεν ισχύει για την προσέγγιση της Korppitz (Machover, 1949).

1.3 Η κριτική των προβολικών τεστ

Η δουλειά των Machover (1949) και Korppitz (1968) και γενικότερα η προβολική χρήση των σχεδίων έχουν δεχθεί κριτική από πολλούς ερευνητές και κλινικούς

(Golomb, 1992). Οι τελευταίοι υποστήριξαν ότι τα σχέδια δεν κατατάσσονται εύκολα βάσει χαρακτηριστικών και ότι η πολυδιάστατη φύση των παιδιών δεν λαμβάνεται υπόψη στα προβολικά τεστ (Freeman, 1980. Cox, 1992. Τόμας & Σίλκ, 2000). Επιπλέον, έχουν δημιουργηθεί ερωτήματα σχετικά με την προσπάθεια ερμηνείας ενός προϊόντος τόσο σύνθετου όσο ένα εικαστικό έργο, ειδικά όταν πρόκειται για ερμηνεία που βασίζεται σε γνωρίσματα που έχουν παραληφθεί, σε ασυνήθιστες καλλιτεχνικές λεπτομέρειες ή σε καταλόγους χαρακτηριστικών.

Η Golomb (1990) υποστηρίζει, επίσης, ότι δεν έχει δοθεί μεγάλη προσοχή στις αναπτυξιακές πλευρές των σχεδίων, οι οποίες βοηθούν τον θεραπευτή να κατανοήσει ποια χαρακτηριστικά είναι φυσιολογικά ή σημαντικά. Μερικοί ερευνητές εξακολουθούν να ερμηνεύουν τις ζωγραφιές των παιδιών με βάση πληροφορίες που συγκεντρώνουν από προβολικές δοκιμασίες. Ωστόσο, η προσέγγιση αυτή είναι προβληματική, καθώς δεν λαμβάνει υπόψη την πολυπλοκότητα τόσο των έργων όσο και των παιδιών που τα δημιούργησαν (Malchiodi, 2001).

Ένα άλλο πρόβλημα με την εγκυρότητα πολλών προβολικών ερμηνειών είναι ότι τα στοιχεία των σχεδίων, που υποστηρίζεται ότι έχουν κλινική σημασία, είναι επίσης γνωστό ότι αποτελούν μερικώς μια λειτουργία της φυσιολογικής σχεδιαστικής διαδικασίας. Έτσι, για παράδειγμα, η παράλειψη των βραχιόνων και των χεριών θεωρείται ως ένδειξη για συναισθήματα αδυναμίας, ωστόσο, τα μικρά παιδιά (κάτω των πέντε ετών) συνήθως παραλείπουν τα χέρια ή τους βραχίονες ή και τα δύο στα σχέδιά τους. Μερικοί ερευνητές (π.χ. η Korppitz, 1968, 1984) έχουν λάβει υπόψη τους αυτές τις εξελικτικές θεωρήσεις, κάποιιοι άλλοι όμως όχι. Ενώ η έρευνα της Machover (1949), για παράδειγμα, αφορούσε τα σχέδια εφήβων, η ίδια γενίκευσε τα συμπεράσματά της σε σχέδια μικρότερων παιδιών χωρίς όμως να τονίσει ότι η παρουσία ή η απουσία στοιχείων πρέπει να εξετάζεται λαμβάνοντας υπόψη και το γενικότερο επίπεδο σχεδιαστικής ανάπτυξης του υποκειμένου.

Όσον αφορά την Korppitz (1968), ένας σοβαρός περιορισμός στην αρχική δουλειά της είναι ότι δεν προσφέρει κάποια θεωρία συναισθηματικής έκφρασης στο σχέδιο, με την οποία θα μπορούσαν να συσχετιστούν οι διάφοροι συναισθηματικοί και εξελικτικοί δείκτες και η οποία θα βοηθούσε στην ολοκλήρωση της δουλειάς της. Η προσπάθειά της αργότερα (Korppitz, 1984) να εισαγάγει κάποια ολοκλήρωση αυτής της μορφής ομαδοποιώντας τους συναισθηματικούς δείκτες σε κατηγορίες έχει αμφί-

βολη αξία, καθώς δεν παρουσίασε συστηματικά δεδομένα προκειμένου να επικυρώσει τις προτεινόμενες κατηγορίες (Τόμας και Σίλκ, 2000).

Γενικότερα, η συνεχιζόμενη κλινική εφαρμογή των προβολικών τεστ έχει εγείρει το ερώτημα εάν είναι σωστό η εικαστική έκφραση να χρησιμοποιείται στη διάγνωση των παιδιών. Αυτή η ανησυχία, όμως, υπήρχε από παλιά. Η Goodenough (1926) στις πρώτες έρευνές της για τα σχέδια ανθρώπινης φιγούρας από τα παιδιά, προειδοποίησε τους χρήστες του τεστ ότι υπάρχουν περιορισμοί στην διάγνωση αυτή με βάση το εικαστικό έργο. Η ίδια τόνισε με μεγάλη έμφαση:

Τα γεγονότα που αναφέρονται εδώ δεν θέλουν κατά κανένα τρόπο να δώσουν την εντύπωση ότι η συγγραφέας έχει τη δυνατότητα να διαγνώσει ψυχοπαθολογικές τάσεις σε παιδιά μέσα από τη ζωγραφική τους. Τέτοια αξίωση δεν δικαιολογείται (Goodenough, 1926, σελ.24).

Η παρατήρησή της αυτή, ότι δηλαδή δεν είναι δυνατόν και ίσως δεν πρέπει να χρησιμοποιούνται οι ζωγραφίες των παιδιών για τη διάγνωση παθολογικών καταστάσεων, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι δεν είναι εύκολο τα εικαστικά έργα να κατηγοριοποιηθούν ως προς κάποια συγκεκριμένα χαρακτηριστικά (Malchiodi, 2001).

Η αξιοπιστία των προβολικών σχεδιαστικών τεστ είναι επίσης προβληματική. Το ζήτημα της αξιοπιστίας των τεστ, που βασίζονται στο σχέδιο, έχει διάφορες διαστάσεις: α) Τίθεται το ερώτημα κατά πόσο τα σχέδια ενός παιδιού είναι δυνατόν να εμφανίζουν τα ίδια σημαντικά χαρακτηριστικά σε δύο διαφορετικές περιπτώσεις εξέτασης. Στην περίπτωση που το παιδί κάνει διαφορετικά σχέδια, δεν είναι δυνατό να θεωρηθεί ως αξιόπιστη έκφραση της προσωπικότητάς του ένα μεμονωμένο σχέδιό του και β) ένα αντιπροσωπευτικό σχέδιο του παιδιού μπορεί να θεωρηθεί ως αξιόπιστο μόνο στην περίπτωση που δύο διαφορετικοί εξεταστές δώσουν παρόμοια ερμηνεία της προσωπικότητάς του. Αυτό σημαίνει ότι πρέπει να συμφωνήσουν οι δύο αυτοί εξεταστές όχι μόνο στην αντικειμενική βαθμολόγηση των στοιχείων του σχεδίου (π.χ. παρουσία/απουσία λεπτομερειών), αλλά και στην ανάλυση και ερμηνεία της σημασίας αυτών των λεπτομερειών. Σχολιάζοντας την κατηγορία των προβολικών τεστ ο Haggis (1963) ανέφερε ότι ένας αριθμός ερευνών έδειξε πως ως επί το πλείστον τα άτομα δείχνουν κάποια σταθερότητα στα σχέδιά τους στον χρόνο, ενώ η Anastasi (1976) ανέφερε πως οι έρευνες απέδειξαν ότι υπάρχουν δραματικές ασυμφωνίες ανάμεσα

στις ερμηνείες διαφορετικών εξεταστών για τις ίδιες προβολικές αντιδράσεις (Τόμας και Σιλκ, 2000).

Τις τελευταίες δεκαετίες ο τρόπος μελέτης των παιδικών σχεδίων άλλαξε. Οι σύγχρονες γνωστικές προσεγγίσεις έχουν θέσει κάποιους περιορισμούς, όσον αφορά την προβολική χρήση των σχεδίων αυτών. Πιο συγκεκριμένα, στην σύγχρονη εποχή έχει πλέον αναγνωριστεί η πολυπλοκότητα της σχεδιαστικής διαδικασίας και το σχέδιο δεν αντιμετωπίζεται πια απλά ως μία αναπαράσταση της νοερής εικόνας, αλλά ως ένα πολύπλοκο επίτευγμα, κατά το οποίο το παιδί πρέπει να καταβάλλει σημαντική γνωστική προσπάθεια. Έτσι, λοιπόν, τώρα τονίζεται η διαδικασία και όχι το αποτέλεσμα, ενώ οι ερμηνείες γίνονται μέσα από λεπτομερείς πειραματικές αναλύσεις. Το σχέδιο αντιμετωπίζεται ως μία «διαδικασία επίλυσης προβλημάτων, ως πρόβλημα ευθυγράμμισης και ως στερεότυπη απεικόνιση, που αντανακλά τους γνωστικούς περιορισμούς που ισχύουν στις διάφορες φάσεις ανάπτυξης του ατόμου» (Μπονώτη, 1998, σελ. 24-25).

Αυτή η αλλαγή στην προσέγγιση του παιδικού σχεδίου τοποθετεί την παιδική τέχνη σε μια πολύ σημαντική θέση στον χώρο της παιδικής γνωστικής ψυχολογίας. Ο Freeman (1980) είναι εκείνος που ασχολήθηκε εκτενέστερα με την ανάλυση των διαδικασιών παραγωγής ενός σχεδίου, η οποία μας δίνει πληροφορίες για τις στρατηγικές αναπαράστασης και μπορεί να συμβάλλει σημαντικά στην εξελικτική και γνωστική ψυχολογία.

Τα τεστ σχεδίων φιγούρας είναι ακόμη πολύ δημοφιλή και ιδιαίτερα ανάμεσα στους κλινικούς. Η Anastasi (1976) αναφέρει ότι στην πράξη τα συγκεκριμένα τεστ μπορούν να χρησιμοποιούνται λιγότερο ως τεστ προσωπικότητας και περισσότερο ως ένα κλινικό εργαλείο, που διευκολύνει τη συζήτηση με τον ασθενή. Έτσι, η χορήγηση του προβολικού τεστ μπορεί να χρησιμοποιηθεί σε μια πρώτη κλινική συνέντευξη, προκειμένου να «σπάσει ο πάγος» και να δημιουργήσει το κατάλληλο περιβάλλον για την διεξαγωγή της αρχικής συζήτησης.

1.4 Τα σχέδια της οικογένειας

Οι ζωγραφιές της οικογένειας είναι ευρύτατα διαδεδομένες στη θεραπευτική δουλειά με τα παιδιά, αφού η κατανόηση της αλληλεπίδρασης των οικογενειών κατέχει σημαντική θέση στη θεραπεία. Η ψυχολογική εξέλιξη και διαμόρφωση του παιδιού δεν μπορεί να κατανοηθεί αποκομμένη από το περιβάλλον του και κυρίως από το οικογενειακό. Οι επαφές του παιδιού σ' αυτό, το είδος των σχέσεων στις οποίες εμπλέκεται το ίδιο και ο ρόλος, που παίζει στη διαμόρφωσή τους έχουν αποφασιστική σημασία για την ψυχολογική του διαμόρφωση.

Οι ζωγραφιές της οικογένειας χρησιμοποιούνται κατά την διαδικασία αξιολόγησης, αλλά και ως μέθοδος θεραπευτικής επικοινωνίας με τα παιδιά. Με την βοήθεια των σχεδίων της οικογένειας ο θεραπευτής μπορεί να καταλάβει όχι μόνο τι νιώθουν τα παιδιά για τον εαυτό τους, αλλά και πώς βλέπουν την σχέση τους με τους ανθρώπους, που είναι σημαντικοί στη ζωή τους. Μπορεί, επίσης να καταλάβει, πώς αντιμετωπίζει το παιδί τα συστήματα, τις ιεραρχίες και τα όρια μέσα στην οικογένεια (Malchiodi, 2001).

1.4.1 Οι προβολικές δοκιμασίες DAF και KFD

Η χρήση των σχεδίων της οικογένειας στο πλαίσιο της αξιολόγησης των παιδιών δεν είναι κάτι καινούργιο. Υπήρχε ως προβολική δοκιμασία από τη δεκαετία του 1930. Οι Appel (1931) και Wolff (1942) ήταν οι πρώτοι που εξέφρασαν την άποψη ότι τα σχέδια των παιδιών με θέμα την οικογένειά τους μπορεί να συμβάλλουν στην εκτίμηση της προσωπικότητάς τους (Malchiodi, 2001).

Αργότερα ο Hulse (1951,1952) στις έρευνές του ζητούσε από τα παιδιά να ζωγραφίσουν την οικογένειά τους. Στην συνέχεια, αξιολογούσε τα σχέδιά τους ανάλογα με τα χρώματα και την ποιότητα, το μέγεθος και την εγγύτητα των προσώπων, καθώς και το είδος των γραμμών και των σκιών. Η τεχνική αυτή του Hulse έγινε γνωστή ως τεστ «Ζωγράφισε μια οικογένεια» (Draw A Family, DAF). Οι οδηγίες του τεστ απλά ζητούν από το παιδί να ζωγραφίσει την οικογένειά του («Ζωγράφισε την οικογένειά σου») (Fury, 1996).

Αρχικά δόθηκε μεγάλη σημασία στη συγκεκριμένη διαδικασία, καθώς θεωρήθηκε ότι αφήνει να αποκαλυφθούν τα αισθήματα του παιδιού και οι αντιλήψεις του για τα μέλη της οικογένειάς του με έναν τρόπο συμβολικό και γι' αυτό λιγότερο απειλητικό. Με άλλα λόγια υποστηρίχθηκε ότι ο τύπος αυτός σχεδίου επιτρέπει την έκφραση των πραγματικών συναισθημάτων του παιδιού με μια συμβολική μορφή, ώστε να αποφεύγονται οι μηχανισμοί άμυνας. Επιπλέον, ο Hulse (1951, 1952) υποστήριξε σε μεγάλο βαθμό την σπουδαιότητα της παρατήρησης της συμπεριφοράς του παιδιού κατά την διάρκεια του σχεδίου. Οι αντιδράσεις, οι λεκτικές εκφράσεις, οι κινήσεις του σώματος και τα συναισθήματα μπορούν, επίσης, να αποτελέσουν πολύ σημαντικές πηγές πληροφοριών για τον θεραπευτή.

Στο συγκεκριμένο τεστ αξιολογείται το μέγεθος των φιγούρων και η σειρά με την οποία τις έχει ζωγραφίσει το παιδί. Λαμβάνονται, επίσης, υπόψη η παρουσία του παιδιού στο σχέδιο της οικογένειάς του και η θέση του μέσα σ' αυτήν, ενώ είναι αξιοσημείωτη και η απουσία κάποιου μέλους της οικογένειας. Τέλος, σημαντικό ρόλο παίζουν και τα εξής: αν διαφοροποιείται το φύλο των φιγούρων, ποιόν έχει σχεδιάσει το παιδί με ιδιαίτερη προσοχή και έμφαση, το μέγεθος των άκρων και κυρίως των χεριών και αν το παιδί έχει προσθέσει στην ζωγραφιά του και κάτι άλλο εκτός από ανθρώπους, όπως για παράδειγμα κατοικίδια ζώα, δέντρα, σπίτια, ήλιο (DiLeo, 1970).

Μερικοί ερευνητές, ωστόσο, υποστήριξαν ότι η διαδικασία αυτή περιορίζει πολύ τα παιδιά και συντελεί στην δημιουργία ενός «τυπικού» σχεδίου της οικογένειας (Furgy, 1996). Η μεγαλύτερη κριτική, που δέχτηκε, ήταν ότι στην ουσία περιορίζει την απεικόνιση των οικογενειακών αλληλεπιδράσεων, η οποία μπορεί ίσως να προσφέρει ακόμη περισσότερη γνώση για τα αισθήματα του παιδιού και τις αντιλήψεις του, καθώς και για τον ρόλο της οικογένειας και την επίδρασή της στο παιδί.

Ως απάντηση, εν μέρει, σ' αυτή την κριτική, οι Burns και Kaufman (1970, 1972) ανέπτυξαν την τεχνική Kinetic Family Drawing (KDF), κατά την οποία ζητείται από το παιδί να ζωγραφίσει όλα τα μέλη της οικογένειάς του, καθώς και τον εαυτό του, την ώρα που κάνουν κάτι. Η τεχνική αυτή έχει ως σκοπό να βοηθήσει στην ενεργοποίηση εκείνων των συναισθημάτων του παιδιού, που αφορούν την αντίληψη για τον εαυτό του και τις δυναμικές της οικογένειάς του (Golomb, 1992). Η οδηγία «να κάνουν κάτι» τονίζεται, για να ενθαρρύνει τα παιδιά να ζωγραφίσουν εικόνες που μαρτυρούν δράση ανάμεσα στα πρόσωπα. Έτσι, η σχεδιαστική διαδικασία KDF θεω-

ρείται ως πιο πολύπλοκη, καθώς ζητείται από τα παιδιά να ζωγραφίσουν τις αμοιβαίες σχέσεις και τις αλληλεπιδράσεις στην οικογένειά τους και αυτό έχει ως αποτέλεσμα ένα σχέδιο με περισσότερες λεπτομέρειες (Fury, 1996).

Όπως οι Machover και Koppitz, οι Burns και Kaufman ανέπτυξαν ένα σύστημα αξιολόγησης, το οποίο βασίζεται σε ποιοτική και ποσοτική ερμηνεία. Ομοίως με πολλές προβολικές διαδικασίες, το KDF έχει επικριθεί από αυτούς που αμφισβητούν την εγκυρότητα της ερμηνείας των χαρακτηριστικών, των σημείων και των συμβόλων στα παιδικά σχέδια των οικογενειών (Golomb, 1990). Παρά το γεγονός, ότι έχει δοθεί μεγάλη προσοχή σε αυτά, είναι δύσκολο να καθοριστεί πόσα από αυτά αποκαλύπτουν πραγματικά για τη δυναμική της οικογένειας και ποια συγκεκριμένα χαρακτηριστικά έχουν σημασία (Malchiodi, 2001).

1.5 Σύγχρονες έρευνες για το σχέδιο της οικογένειας

Εκτός από την προσπάθεια καθιέρωσης αυτών των προβολικών τεστ, σύγχρονοι ερευνητές μελέτησαν το παιδικό σχέδιο και συγκεκριμένα το σχέδιο της οικογένειας, προκειμένου να διερευνήσουν την σχέση του με την προσκόλληση προς τους γονείς.

Οι Kaplan και Main (1985) ήταν οι πρώτοι που υποστήριξαν ότι τα σχέδια των παιδιών ίσως είναι ένας πολύ γόνιμος τρόπος αναπαράστασης της προσκόλλησης, καθώς όπως υποστηρίζεται από τους κλινικούς η μη λεκτική φύση των σχεδίων επιτρέπει στο παιδί να εκφράσει συναισθήματα και συμπεριφορές, που είναι δύσκολο να εκφράσει με λέξεις. Εξάλλου, αρκετοί ερευνητές υποστηρίζουν ότι η χρήση των σχεδίων είναι μια πολύτιμη μέθοδος εκτίμησης των συμπεριφορών, των αναγκών και των ψυχικών συγκρούσεων του παιδιού (Di Leo, 1970, 1973; Hammer, 1981).

Στην έρευνά τους οι Kaplan και Main (1985) υποστήριξαν ότι κάποια συγκεκριμένα στοιχεία στα σχέδια των παιδιών ηλικίας 5-7 ετών (π.χ. η έλλειψη της ατομικότητας, οι πολύ μικρές φιγούρες) ήταν ανάλογα με το είδος προσκόλλησής τους στην βρεφική ηλικία. Ως αποτέλεσμα, οι ίδιοι δημιούργησαν έναν κατάλογο από χαρακτηριστικά που βρίσκονται συνήθως στα σχέδια των παιδιών με α) ασφαλή προσκόλλη-

ση, β) ανασφαλή προσκόλληση και συμπεριφορά αποφυγής, γ) ανασφαλή προσκόλληση και αμφιθυμική συμπεριφορά και δ) με ανασφαλή προσκόλληση και αποδιοργανωμένη συμπεριφορά (Karlan & Main, 1986).

Αργότερα, οι Fury, Carlson και Sroufe (1997), βασιζόμενοι στα ευρήματα των Karlan και Main (1985), υποστήριξαν ότι δεν είναι σωστό να γίνεται η αξιολόγηση με βάση κάθε στοιχείο ξεχωριστά, αλλά θα πρέπει να δίνεται μεγάλη σημασία στο σύνολο των στοιχείων που εμφανίζεται στο σχέδιο. Για παράδειγμα, ένα σχέδιο που δεν περιλαμβάνει κάποια στοιχεία του «πραγματικού κόσμου», όπως δέντρα, σύννεφα και ήλιο, οι φιγούρες του όμως διακρίνονται από ατομικότητα και είναι ολοκληρωμένες, είναι σχεδιασμένες με προσοχή στις λεπτομέρειες και υπάρχει η σωστή διαφοροποίηση στο μέγεθος και δεν υπάρχει μεγάλη απόσταση μεταξύ τους, δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι αντανακλά ανασφαλή προσκόλληση. Αντίθετα, αν η έλλειψη λεπτομερειών στο υπόβαθρο συνδυάζεται με μη ολοκληρωμένες, απρόσεχτα σχεδιασμένες μορφές, που εμφανίζονται στο σχέδιο να «πετούν» και όχι να βρίσκονται πάνω σε έδαφος, το σχέδιο αυτό θα μπορούσε να αξιολογηθεί τελείως διαφορετικά.

Οι Fury et al. (1997) ανέπτυξαν την δική τους λίστα με χαρακτηριστικά για την αξιολόγηση των σχεδίων, η οποία βασίστηκε σε μεγάλο βαθμό στην αντίστοιχη των Karlan και Main (1985). Έτσι, οι ίδιοι επικεντρώθηκαν στις τέσσερις βασικές ομάδες προσκόλλησης και όχι στις υποομάδες τους, ενώ αφαίρεσαν και μερικά χαρακτηριστικά που θεωρήθηκαν δύσκολα στην κατανόησή τους. Τέλος, ανέπτυξαν και μία δική τους κλίμακα με 7 χαρακτηριστικά για την αξιολόγηση των σχεδίων της οικογένειας, τα οποία είναι: η ζωντάνια, η ευτυχία, η ευαισθησία, η συναισθηματική απόσταση, ο θυμός, η αντιστροφή των ρόλων, η απομάκρυνση και η γενική παθολογία.

Καθώς, όμως στις πρόσφατες αυτές έρευνες αναφέρεται ο όρος «προσκόλληση» και δεδομένου ότι και στην παρούσα έρευνα τα σχέδια αξιολογούνται με βάση τις τέσσερις βασικές κατηγορίες της, θεωρήθηκε χρήσιμο να αναφερθεί σύντομα το θεωρητικό υπόβαθρό της.

ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΗΣ ΠΡΟΣΚΟΛΛΗΣΗΣ

Η θεωρία της προσκόλλησης είναι αποτέλεσμα της κοινής εργασίας του John Bowlby (1973) και της Mary Ainsworth (1978) και εξετάζει το ρόλο που παίζουν οι στενοί και μακράς διάρκειας συναισθηματικοί δεσμοί ανάμεσα στους γονείς και τα παιδιά στη διαμόρφωση της προσωπικότητας. Ο Bowlby με την τριλογία του, που αναφέρεται στην προσκόλληση, τον αποχωρισμό και την απώλεια, διαμόρφωσε τα βασικά στοιχεία της θεωρίας της προσκόλλησης, ενώ από την άλλη, η Ainsworth με τις έρευνές της παρείχε την εμπειρική στήριξή της (Λεονταρή, 2000).

Ο Bowlby (1973), ως κλινικός ψυχολόγος, αρχικά έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις επιπτώσεις που έχει στα παιδιά ο ιδρυματισμός ή η διακοπή της μητρικής φροντίδας και ανέπτυξε μια εξαιρετικά σημαντική θεωρία, η οποία προήλθε από τις κλινικές εμπειρίες του. Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, οι εκδηλώσεις ανησυχίας των παιδιών κατά τον αποχωρισμό από την μητέρα τους, καθώς και οι προσπάθειές τους να την ξαναπλησιάσουν, θεωρούνται μέρη ενός συστήματος, το οποίο φέρνει την μητέρα και το παιδί κοντά κάθε φορά που παρουσιάζεται ένας κίνδυνος ή μια ανάγκη. Μέσα από την αλληλεπίδραση αυτή, που προκαλεί το συγκεκριμένο σύστημα, αναπτύσσεται ένας δεσμός μεταξύ του βρέφους και του ατόμου που το φροντίζει. Ο βαθμός ασφάλειας ή ανασφάλειας που χαρακτηρίζει το δεσμό αυτόν επηρεάζει τις μετέπειτα συναισθηματικές σχέσεις του παιδιού και την προσωπικότητά του (Dunn, 1993).

Σύμφωνα με τα παραπάνω, μπορούμε να πούμε ότι το σύστημα της προσκόλλησης είναι ένα σύστημα συμπεριφοράς και εκδηλώνεται με τις ενέργειες του παιδιού που δείχνει έντονη επιθυμία να είναι κοντά στο πρόσωπο προσκόλλησης και δυσφορία και αντίσταση στον αποχωρισμό του. Το χαμόγελο, η επαφή με τα μάτια, το άγγιγμα, το αγκάλιασμα, το κλάμα, είναι στοιχεία που περιλαμβάνονται στα χαρακτηριστικά της προσκόλλησης.

Ένα από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσκόλλησης είναι ότι οι παραπάνω εκδηλώσεις παρουσιάζονται σε έντονο βαθμό, όταν το παιδί αισθάνεται κάποιον κίνδυνο. Επίσης, άλλη μια ιδιαιτερότητα της προσκόλλησης είναι ότι όταν διαμορφωθεί μια αντίστοιχη σχέση, το πρόσωπο της προσκόλλησης δεν είναι δυνατό να αντικατασταθεί με κάποιο άλλο, ακόμη κι αν ο βαθμός φροντίδας του παιδιού είναι μεγαλύτερος στην δεύτερη περίπτωση. Αντίστοιχα, το πρόσωπο της προσκόλλησης δεν αντικαθίσταται ακόμη κι όταν το παιδί συνειδητοποιήσει ότι δεν υπάρχει δυνατότητα επανασύνδεσης, όπως π.χ. στην περίπτωση του θανάτου ή ακόμη κι όταν το ίδιο πρόσωπο προσκόλλησης είναι αδιάφορο ή επιθετικό. (Λεονταρή, 2000)

Γενικότερα, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η προσκόλληση διαφέρει από τις άλλες διαπροσωπικές σχέσεις ως προς το ότι υπάρχει μια πιο έντονη επιθυμία να διατηρηθεί η εγγύτητα με το πρόσωπο της προσκόλλησης, το οποίο αποτελεί μια ασφαλή βάση για το παιδί. Το ίδιο το παιδί, νιώθοντας ασφάλεια όταν είναι κοντά του το συγκεκριμένο πρόσωπο, εξερευνά τον χώρο και ασχολείται με τα παιχνίδια χωρίς να νιώθει φόβο, διαμαρτύρεται όμως έντονα και αντιστέκεται στην περίπτωση του αποχωρισμού του από το πρόσωπο αυτό.

2.1 Η αναπτυξιακή πορεία της διαμόρφωσης της προσκόλλησης

Ο Bowlby πίστευε ότι ο δεσμός συνήθως αναπτύσσεται μέσω τεσσάρων ευρέων φάσεων στη διάρκεια των πρώτων δύο χρόνων της ζωής, δημιουργώντας τελικά μια «δυναμική ισορροπία μεταξύ του ζεύγους μητέρας-παιδιού». (Cole & Cole, 1996).

Κατά την πρώτη φάση, την φάση πριν την προσκόλληση, τα βρέφη βρίσκονται σε πολύ στενή επαφή με τα άτομα που τα φροντίζουν, τα ταΐζουν και τα κάνουν

να νιώθουν άνετα. Δεν συνειδητοποιούν ότι βρίσκονται με έναν άγνωστο και δεν αναστατώνονται όταν μένουν μόνα μαζί του. Αντίθετα, στην φάση της υπό διαμόρφωση προσκόλλησης, τα βρέφη είναι σε θέση πλέον να αναγνωρίζουν τα οικεία σε αυτά άτομα και ανταποκρίνονται διαφορετικά σε αυτά απ' ότι στα άγνωστα, ενώ παρουσιάζουν μια επιφυλακτικότητα, όταν βρεθούν κοντά σε άγνωστα πρόσωπα.

Κατά την τρίτη φάση της διαμόρφωσης της προσκόλλησης, που ονομάζεται και φάση της σαφούς προσκόλλησης, τα παιδιά εμφανίζουν πλήρες άγχος αποχωρισμού, δηλαδή αναστατώνονται και διαμαρτύρονται έντονα όταν απομακρύνεται από κοντά τους το πρόσωπο της προσκόλλησης. Στη φάση αυτή ρυθμίζεται η συναισθηματική και φυσική σχέση μητέρας-παιδιού. Κάθε φορά που μεγαλώνει πολύ η απόσταση ανάμεσά τους, αναστατώνονται, αναζητούν ο ένας τον άλλο και προσπαθούν να μειώσουν αυτή την απόσταση. Το παιδί νιώθει ασφάλεια με την προσκόλληση. Όταν η μητέρα του βρίσκεται κοντά του, γίνεται η *βάση ασφάλειας*, δηλαδή το ίδιο μπορεί να εξερευνά το περιβάλλον του και στην συνέχεια να επιστρέφει κάθε τόσο, για να ανανεώνει την επαφή. Κατά την συγκεκριμένη φάση η μητέρα είναι εκείνη που καλείται να διατηρήσει την ισορροπία στο σύστημα της προσκόλλησης, καθώς το βρέφος δεν έχει αναπτύξει επαρκώς τις αντίστοιχες ικανότητες.

Στην τελευταία φάση, την φάση των αμοιβαίων σχέσεων, μητέρα και παιδί δημιουργούν μια αμοιβαία και αμφίπλευρη σχέση, καθώς και το ίδιο το παιδί πλέον κατανοεί τις ανάγκες της μητέρας του. Περνούν περισσότερο χρόνο μακριά ο ένας από τον άλλον, ενώ μοιράζονται και οι δύο την ευθύνη για την διατήρηση της ισορροπίας του συστήματος.

2.2 Οι διαφορετικές μορφές προσκόλλησης

Η Mary Ainsworth (Ainsworth, Blehar, Waters & Wall, 1978) δοκίμασε πειραματικά τις ιδέες του Bowlby και διέκρινε τις διαφορετικές μορφές προσκόλλησης. Πέρα από τις συστηματικές παρατηρήσεις της σχέσης μητέρας-βρέφους, που ακολούθησε η Ainsworth, εφάρμοσε και μία εργαστηριακή διαδικασία γνωστή ως Συνθήκη του Ξένου. Στην διαδικασία αυτή, η προσκόλληση αξιολογείται με βάση τις αντιδράσεις του παιδιού σε κάθε ένα από τα επτά επεισόδια, κατά τα οποία η μητέρα αναχω-

ρεί και επιστρέφει στο δωμάτιο, το ίδιο και μια άγνωστη γυναίκα (Solomon & George, 1999).

Κατά τα επεισόδια αυτά η μητέρα και το βρέφος μπαίνουν στο δωμάτιο και το τελευταίο εξερευνά τον χώρο και προσαρμόζεται. Η μητέρα βοηθά μόνο αν είναι απαραίτητο. Στην συνέχεια, μπαίνει στο δωμάτιο η άγνωστη γυναίκα και γίνεται η γνωριμία μαζί της. Η ίδια παίζει για λίγο με το βρέφος. Η μητέρα αφήνει το βρέφος με την άγνωστη γυναίκα (πρώτος αποχωρισμός) κι έπειτα επιστρέφει, ενώ αποχωρεί διακριτικά η άγνωστη (πρώτη επανένωση). Έπειτα, η μητέρα αποχωρεί και πάλι και αφήνει το βρέφος μόνο του στο δωμάτιο (δεύτερος αποχωρισμός), ενώ μετά από λίγο μπαίνει στο δωμάτιο η άγνωστη γυναίκα και μένει με το βρέφος αλληλεπιδρώντας όσο χρειάζεται. Τέλος, η μητέρα επιστρέφει και η άγνωστη αποχωρεί διακριτικά (δεύτερη επανένωση).

Κατά την διάρκεια της συγκεκριμένης διαδικασίας, η Ainsworth διαπίστωσε ότι οι αντιδράσεις των βρεφών επηρεάζονται από διάφορους παράγοντες. Για παράδειγμα, τα βρέφη έδειχναν μεγαλύτερη ανησυχία όταν η Συνθήκη του Ξένου γινόταν στο άγνωστο περιβάλλον του εργαστηρίου σε σχέση με το γνωστό περιβάλλον του σπιτιού.

Η σπουδαιότητα των γνωστικών διαδικασιών στις αντιδράσεις των βρεφών στους αποχωρισμούς φαίνεται από τις αξιόλογες ατομικές διαφορές τους στην Συνθήκη του Ξένου. Οι πιο σημαντικές διαφορές στην συμπεριφορά σημειώθηκαν στην επανένωση, έπειτα από το δεύτερο επεισόδιο αποχωρισμού. Τα περισσότερα παιδιά αναζητούσαν την επαφή με τις μητέρες τους και ησύχαζαν μ' αυτήν, κάποια άλλα αγνοούσαν ή απέφευγαν την μητέρα τους και κάποια συνδύαζαν την αναζήτηση επαφής και τον θυμό. Έτσι, η Ainsworth (1978), βασιζόμενη στις γνωστικές διαδικασίες, θεώρησε ότι οι διαφορές στην συμπεριφορά προσκόλλησης των βρεφών πηγάζει από τις διαφορετικές προσδοκίες τους για το πώς θα αντιδράσει η μητέρα τους.

Σύμφωνα με την ίδια, η εικόνα του βρέφους για την μητέρα του, η οποία έχει δημιουργηθεί από προηγούμενες εμπειρίες, καθορίζει τις προσδοκίες του όσον αφορά την διαθεσιμότητα της μητέρας. Ένα παιδί, λοιπόν, που η εικόνα για την μητέρα του του δημιουργεί σίγουρες προσδοκίες αναφορικά με την διαθεσιμότητα και την υπευθυνότητά της, θα επιδιώξει οπωσδήποτε την επαφή μαζί της κατά την επανένωση,

ενώ ένα παιδί που περιμένει την απόρριψη, θα την προσεγγίσει πιο προσεχτικά ή και καθόλου.

Με βάση τα αποτελέσματα των ερευνών της, η ίδια και οι συνεργάτες της διέκριναν τρεις ομάδες παιδιών με έκδηλες διαφορές ως προς το βαθμό και το συναισθηματικό τόνο της προσκόλλησης: μία ομάδα με *ασφαλή* προσκόλληση και δύο ομάδες με *ανασφαλή* προσκόλληση. Αργότερα προτάθηκε και μία τέταρτη κατηγορία, η οποία ονομάστηκε *ανασφαλή παιδιά με αποδιοργανωμένη συμπεριφορά*. (Λεονταρή, 2000)

Τα παιδιά με ασφαλή προσκόλληση χρησιμοποιούν την μητέρα τους ως μία ασφαλή βάση για εξερεύνηση μέσα στο δωμάτιο. Παίζουν με τα παιχνίδια που βρίσκονται εκεί, όταν, όμως, η μητέρα τους αποχωρεί από το δωμάτιο, αναστατώνονται, είναι πολύ στεναχωρημένα και το εκφράζουν λεκτικά, ενώ σταματούν και το παιχνίδι τους. Αντιδρούν θετικά στο άγνωστο άτομο και ίσως ακόμη να παρηγορούνται ως έναν βαθμό με τις κινήσεις του κατά την διάρκεια του αποχωρισμού, υπάρχει όμως ξεκάθαρη προτίμηση στην σιγουριά που προσφέρει η μητέρα. Κατά την επανένωση με την μητέρα, το βρέφος αναζητά την επαφή μαζί της, διατηρεί αυτήν την επαφή για όσο χρειαστεί και παρηγορείται αμέσως με την εγγύτητα. Στο τέλος, τα περισσότερα βρέφη με ασφαλή προσκόλληση επιστρέφουν στο παιχνίδι. Ακόμη κι όταν είναι ήρεμα, τα παιδιά αυτά ανταποκρίνονται στο χαμόγελο ή την προσφώνηση τους από την μητέρα και την προσπάθεια αλληλεπίδρασης.

Στο είδος αυτό της προσκόλλησης, η μητέρα δείχνει ευαισθησία στα σήματα του παιδιού. Είναι διαθέσιμη και πρόθυμη να φροντίσει για τις ανάγκες και τις επιθυμίες του. Το άγχος του παιδιού ελαττώνεται και συνεπώς ενθαρρύνεται η εξερεύνηση του περιβάλλοντος.

Τα παιδιά με ανασφαλή προσκόλληση και συμπεριφορά αποφυγής δεν δείχνουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον προς την μητέρα τους, όταν αυτή βρίσκεται μέσα στο δωμάτιο και ασχολούνται με τα παιχνίδια. Σπάνια τα παιδιά αυτά μοιράζονται στοργικές σχέσεις με την μητέρα τους (όπως ένα χαμόγελο ή να της δείξουν τα παιχνίδια τους) πριν από τον πρώτο αποχωρισμό. Μπορεί να κλάψουν ή και όχι με την αποχώρησή της. Το παιδί με ανασφαλή προσκόλληση και συμπεριφορά αποφυγής συμπεριφέρεται στο άγνωστο άτομο όπως και στην μητέρα του και σε μερικές περιπτώσεις ανταποκρίνεται περισσότερο σε σχέση με την μητέρα του. Με την επιστροφή της μη-

τέρας στο δωμάτιο, μπορεί να αποφύγει την επαφή μαζί της, να απομακρυνθεί και να μην αναζητήσει στην ίδια την παρηγοριά.

Στο είδος αυτό της προσκόλλησης, η μητέρα χαρακτηρίζεται από έλλειψη ευαισθησίας στα σήματα του παιδιού. Οι προσπάθειες του παιδιού να αναζητήσει στο πρόσωπο της προσκόλλησης την προστασία, την ασφάλεια και την στήριξη αγνοούνται ή απορρίπτονται. Έτσι, συνήθως το παιδί θεωρεί τον εαυτό του μη επιθυμητό, ενώ όσον αφορά το πρόσωπο της προσκόλλησης το θεωρεί άτομο απορριπτικό και μη αξιόπιστο.

Στην τρίτη ομάδα, ανήκουν τα παιδιά με ανασφαλή προσκόλληση, αγχώδη, με ανθιστάμενη συμπεριφορά και αμφιθυμικά. Τα παιδιά αυτά έχουν από την αρχή πρόβλημα στη Συνθήκη με τον Ξένο. Μένουν κοντά στην μητέρα τους και φαίνονται να έχουν άγχος ακόμη κι όταν αυτή βρίσκεται μέσα στο δωμάτιο, κοντά τους. Δεν είναι ικανά να χρησιμοποιήσουν την μητέρα τους ως ασφαλή βάση για την εξερεύνηση του περιβάλλοντος. Αναζητούν την εγγύτητα και την επαφή ακόμη και πριν από τον αποχωρισμό και είναι δύσπιστα απέναντι στην ξένη γυναίκα. Όταν η μητέρα αποχωρεί, τα παιδιά αναστατώνονται σε μεγάλο βαθμό και δεν παρηγορούνται εύκολα από το άγνωστο άτομο. Μετά την επιστροφή της αναζητούν την επαφή μαζί της, όμως δεν παρηγορούνται με αυτήν. Η πλειονότητα των παιδιών αυτών αναζητούν την επαφή και μόλις την πετύχουν, αντιστέκονται σε αυτήν. Μπορεί να κλαίει θυμωμένα, να απλώνουν τα χέρια στην μητέρα τους για να τα σηκώσει, αλλά μόλις βρεθούν στην αγκαλιά της να παλεύουν να τα ξαναφήσει κάτω. Τα παιδιά αυτά δύσκολα ξαναγουρίζουν στο παιχνίδι μετά την επιστροφή της μητέρας τους. Αντίθετα, την κοιτούν στεναχωρημένα.

Στο είδος αυτό της προσκόλλησης, η μητέρα έχει απρόβλεπτη και ασταθή συμπεριφορά. Η αυτοπεποίθηση αυτών των παιδιών και τα κίνητρα για να εξερευνήσουν το περιβάλλον δεν ενισχύονται από την αποδοχή και την στήριξη του προσώπου εξάρτησης. Τα ίδια τα παιδιά βλέπουν τους άλλους ως άτομα απρόβλεπτα, που δεν μπορεί κανείς να τα εμπιστευτεί.

Στην τέταρτη ομάδα ανήκουν τα παιδιά με αποδιοργανωμένη συμπεριφορά. Τα παιδιά αυτά τότε παρουσιάζουν συμπεριφορά αποφυγής και τότε αμφιθυμική συμπεριφορά και γενικότερα, παρουσιάζουν αντιφατικές συμπεριφορές, γεγονός που φανερώνει την ανικανότητά τους να διατηρήσουν μία συγκεκριμένη στάση προσκόλ-

λησης. Αποφεύγουν την επαφή ματιών με το πρόσωπο της προσκόλλησης, ενώ η όλη τους συμπεριφορά δείχνει κατάθλιψη και ανησυχία. Οι Main και Solomon (1986/1990) υποθέτουν ότι στο είδος αυτό της προσκόλλησης, οι γονείς υποφέρουν από άλυτα ψυχολογικά τραύματα, όπως το πένθος και η κακοποίηση.

Η προσκόλληση είναι μια πολύ σημαντική διαδικασία για τον άνθρωπο, καθώς σύμφωνα με τους περισσότερους θεωρητικούς, η ασφαλής προσκόλληση συνδέεται άμεσα με την υψηλή αυτοεκτίμηση και τα χαμηλά επίπεδα αρνητικών συναισθημάτων. Κατά συνέπεια, η ίδια οδηγεί σε ευέλικτη συμπεριφορά και το άτομο είναι ικανό να επιβιώνει ικανοποιητικά σε διάφορα περιβάλλοντα. Αρκετές έρευνες (Frankel & Bates, 1990; Lyons-Ruth, Alpern & Repacholi, 1993) δείχνουν ότι τα παιδιά, που ως βρέφη παρουσίασαν ασφαλή προσκόλληση, όταν μεγάλωσαν έγιναν πιο κοινωνικά, λιγότερο επιθετικά, με συναισθηματική ωριμότητα, θετική συμπεριφορά απέναντι στους άλλους και λιγότερη εξάρτηση από τους δασκάλους τους. Αντίθετα, τα στοιχεία της ανασφαλούς προσκόλλησης αντιπροσωπεύουν την έναρξη μιας πορείας, η οποία αν συνεχιστεί, θα αυξήσει την πιθανότητα για παθολογικές καταστάσεις.

Η ΛΟΓΙΚΗ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥΣΑΣ ΕΡΕΥΝΑΣ: ΣΤΟΧΟΙ, ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΚΑΙ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ

Από την παρουσίαση των θεωρητικών αρχών και των ερευνητικών δεδομένων διαπιστώνεται ότι το παιδικό σχέδιο κατέχει σημαντική θέση στην αξιολόγηση της προσωπικότητας του παιδιού. Οι σύγχρονοι ερευνητές μελετούν το παιδικό σχέδιο με σκοπό να διαπιστώσουν την πιθανή σχέση του με την προσκόλληση του παιδιού προς τους γονείς του, γι' αυτό και το σχέδιο που χρησιμοποιείται είναι εκείνο της οικογένειας. Οι Kaplan και Main (1985) ήταν οι πρώτοι που υποστήριξαν πως το παιδί μέσα από το σχέδιό του μπορεί να δώσει πληροφορίες για το είδος αυτής της σχέσης.

Για το παιδικό σχέδιο, άλλωστε, και πιο συγκεκριμένα το σχέδιο της οικογένειας, που και σήμερα χρησιμοποιείται ευρέως, έχει υποστηριχθεί σε μεγάλο βαθμό πως παίζει ουσιαστικό ρόλο στην εκτίμηση των συμπεριφορών και των αναγκών του παιδιού, αλλά και στην καλύτερη κατανόηση των αντιλήψεων και των συναισθημάτων του, τον ρόλο της οικογένειάς του και την επίδρασή της στο ίδιο. Μέσα από τα σχέδια της οικογένειάς τους, θεωρήθηκε ότι τα παιδιά εκφράζουν ως έναν βαθμό το τι νιώθουν για τον εαυτό τους και για την οικογένειά τους και το πώς τα ίδια αντιλαμβάνονται τις ιεραρχίες και τα συστήματα που επικρατούν μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον στο οποίο ζουν (Malchiodi, 2001). Βέβαια, το σχέδιο της οικογένειας, όπως και όλα τα άλλα προβολικά τεστ, έχει δεχθεί και αυτό επικρίσεις από πολλούς ερευνητές, όπως έχει ήδη αναφερθεί (Fury, 1996).

Η παρούσα έρευνα έχει κινηθεί σύμφωνα με το παραπάνω θεωρητικό πλαίσιο και επιδιώκει να διερευνήσει περαιτέρω την πιθανότητα το παιδικό σχέδιο να αποτελεί ένα μέσο μέσα από το οποίο το παιδί εκφράζει την ποιότητα της σχέσης του με την

μητέρα. Πιο συγκεκριμένα, η έρευνα διερευνά την σχέση ανάμεσα στο παιδικό σχέδιο και την σχέση μητέρας-παιδιού, ένα γενικότερο πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσεται η έννοια της προσκόλλησης, την οποία έχουν εξετάσει οι σύγχρονοι ερευνητές.

3.1 Στόχοι

Η οργάνωση της έρευνας, που θα περιγραφεί παρακάτω, έγινε σύμφωνα με την θεωρητική ανάλυση που προηγήθηκε. Συνοπτικά, η έρευνα επιδιώκει να ερευνήσει εάν οι σχέσεις, που αναπτύσσουν τα παιδιά με την μητέρα τους, μπορούν να αναπαρασταθούν στο παιδικό σχέδιο. Πιο συγκεκριμένα, οι στόχοι της παρούσας έρευνας θα μπορούσαν να διατυπωθούν ως εξής:

Ο πρώτος στόχος της έρευνας είναι να διαπιστωθεί εάν η ποιότητα της σχέσης μεταξύ παιδιού-μητέρας απεικονίζεται και στο σχέδιο των μικρών παιδιών. Με άλλα λόγια, επιχειρείται να διευκρινιστεί αν το παιδί μέσα από το σχέδιο της οικογένειάς του δίνει πληροφορίες για την σχέση, που έχει αναπτύξει με την μητέρα του, όπως αυτή γίνεται αντιληπτή από την τελευταία.

Επόμενος στόχος της έρευνας είναι να διαπιστώσει την σχέση ανάμεσα στις κατηγορίες προσκόλλησης του σχεδίου (Family Drawing Checklist of Signs των Fury et al., 1997) και κάποια στοιχεία που μπορεί να εμφανίζονται στο παιδικό σχέδιο με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Τέτοια στοιχεία μπορεί να είναι για παράδειγμα ο θυμός, η ζωντάνια ή η ευτυχία, που πιθανώς να αντικατοπτρίζονται στο σχέδιο κάποιου παιδιού (Family Drawing Global Rating Scales των Fury et al., 1997).

Η συγκεκριμένη έρευνα επιχειρεί, επίσης, να μελετήσει το φύλο και την επίδραση που ασκεί στην απεικόνιση της οικογένειας και της σχέσης μητέρας-παιδιού. Γίνεται, δηλαδή, μια προσπάθεια να διερευνηθεί η πιθανή διαφορά ανάμεσα στα αγόρια και τα κορίτσια, όσον αφορά τον τρόπο με τον οποίο απεικονίζουν την σχέση με την μητέρα τους στα σχέδιά τους.

3.2 Πειραματικό Σχέδιο

Για την επίτευξη των στόχων, που προαναφέρθηκαν, κρίθηκε σκόπιμο να συμπεριληφθούν στο πειραματικό σχέδιο της παρούσας έρευνας μετρήσεις, που εκπροσωπούν όλες τις διαστάσεις που αναφέρθηκαν παραπάνω. Πιο συγκεκριμένα, συμπεριλήφθηκε μία κλίμακα εκτίμησης της σχέσης παιδιού-γονέα, μία κλίμακα μέτρησης των παιδικών σχεδίων και κατηγοριοποίησής τους στα τέσσερα είδη προσκόλλησης, καθώς και μία κλίμακα μέτρησης του παιδικού σχεδίου, που αφορά, όμως, κάποιους επιμέρους δείκτες.

Για την μέτρηση της σχέσης μητέρας-παιδιού συμπεριλήφθηκε στο πειραματικό σχέδιο της παρούσας έρευνας το ερωτηματολόγιο Child-Parent Relationship Scale του Pianta (1992). Το συγκεκριμένο ερωτηματολόγιο συμπληρώνεται από την μητέρα και αφορά την περιγραφή της σχέσης της με το παιδί της.

Επίσης, καθώς ένας από τους βασικούς στόχους της έρευνας είναι η διερεύνηση της σχέσης ανάμεσα στο παιδικό σχέδιο και την σχέση μητέρας παιδιού, χρησιμοποιήθηκε η Family Drawing Checklist of Signs των Fury et al. (1997), προκειμένου να κατηγοριοποιηθούν τα παιδικά σχέδια στα τέσσερα είδη προσκόλλησης. Στην συγκεκριμένη αξιολόγηση συμπεριλήφθηκαν τα κριτήρια αξιολόγησης και των Kaplan και Main (1986).

Συμπεριλήφθηκε, τέλος, και η Family Drawing Global Rating Scales των Fury et al. (1997), η οποία περιλαμβάνει τα χαρακτηριστικά κάποιων δεικτών, που μπορεί να εμφανίζονται στο παιδικό σχέδιο με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Οι δείκτες αυτοί αφορούν την δημιουργικότητα, τον θυμό, την ευτυχία, την συναισθηματική απόσταση, την ευαισθησία, την απομάκρυνση και την γενική παθολογία.

Στο τέταρτο κεφάλαιο περιγράφονται αναλυτικά τα έργα που χρησιμοποιήθηκαν στην παρούσα έρευνα, ενώ ακολουθεί η παρουσίαση των συγκεκριμένων υποθέσεων, που έχει σκοπό να ελέγξει η παρούσα έρευνα.

3.3 Υποθέσεις

Με βάση το παραπάνω πλαίσιο, οι βασικές θέσεις και υποθέσεις της συγκεκριμένης έρευνας, οι οποίες βασίζονται σε θεωρητικά δεδομένα, που προέκυψαν μέσα από την μελέτη της υπάρχουσας βιβλιογραφίας, είναι οι εξής:

Αναμένεται ότι στο παιδικό σχέδιο απεικονίζεται η σχέση μητέρας-παιδιού, όπως αυτή εμφανίζεται και στο ερωτηματολόγιο Child-Parent Relationship Scale του Pianta (1992). Με άλλα λόγια, υποθέτουμε ότι το παιδί πράγματι δίνει πληροφορίες για την σχέση με την μητέρα του μέσα από το σχέδιο της οικογένειάς του, πληροφορίες που συμπίπτουν με τις αντίστοιχες στο ερωτηματολόγιο που έχει συμπληρώσει η μητέρα. Η σύγκρουση, η εξάρτηση και η θετική σχέση που μπορεί να χαρακτηρίζουν την σχέση μητέρας-παιδιού και που έχουν περιγραφεί και από την ίδια την μητέρα στο ερωτηματολόγιο του Pianta, υποθέτουμε ότι εμφανίζονται στον ίδιο βαθμό και στο σχέδιο του μικρού παιδιού (Υπόθεση 1).

Αναμένεται, επίσης, ότι υπάρχει μεγάλη σχέση ανάμεσα στα είδη του παιδικού σχεδίου (σχέδια που απεικονίζουν ασφαλή προσκόλληση, ανασφαλή προσκόλληση με συμπεριφορά αποφυγής ή αμφιθυμική συμπεριφορά και ανασφαλή προσκόλληση με αποδιοργανωμένη συμπεριφορά) και τους επιμέρους δείκτες, όπως αυτοί ορίζονται στο Family Drawing Global Rating Scales των Fury, Carlson & Sroufe (1997). Οι συγκεκριμένοι δείκτες δημιουργήθηκαν για να εξυπηρετήσουν ως ένα μέσο αξιολόγησης των σχεδίων με έναν πιο ολοκληρωμένο τρόπο. Υποθέτουμε, λοιπόν, ότι ο κάθε ένας από τους παραπάνω δείκτες, συσχετίζεται άμεσα με τις κατηγορίες προσκόλλησης του παιδικού σχεδίου, άλλοτε βέβαια θετικά και άλλοτε αρνητικά (Υπόθεση 2).

Αναφορικά με το φύλο και την επίδραση που ασκεί στην απεικόνιση της οικογένειας και στην σχέση μητέρας-παιδιού, δεν αναμένεται να υπάρχει διαφορά ανάμεσα στα αγόρια και τα κορίτσια. Σύμφωνα με την υπάρχουσα βιβλιογραφία, δεν αναμένονται συστηματικές διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα, όσον αφορά το επίπεδο της σχεδιαστικής ανάπτυξης (Lange-Kuttner & Edelstein, 1995). Δεν αναμένονται διαφορές, όμως, μεταξύ τους και όσον αφορά την σχέση με την μητέρα τους (Υπόθεση 3).

ΜΕΡΟΣ ΙΙ

ΜΕΘΟΔΟΣ

ΜΕΘΟΔΟΣ

4.1 Δείγμα

Στην έρευνα αυτή συμμετείχαν 58 παιδιά (29 κορίτσια και 29 αγόρια), που φοιτούν στην Δ' τάξη Δημοτικών σχολείων του Βόλου. Η ηλικία των παιδιών αυτών κυμαίνεται από 9,2 έως 10,9 χρονών με μέσο όρο τα 9,7 έτη. Επίσης, συμμετείχαν και οι μητέρες των παιδιών.

4.2 Έργα

4.2.1 Η κλίμακα εκτίμησης της σχέσης μεταξύ παιδιού-γονέων

Για την καταγραφή και αξιολόγηση της σχέσης που αναπτύσσεται μεταξύ παιδιού και γονέων χρησιμοποιήθηκε η Child-Parent Relationship Scale (Pianta, 1992), αφού όμως πρώτα προσαρμόστηκε με παραγοντική ανάλυση στα ελληνικά δεδομένα από τον Σωτηρίου (2002). Η Child-Parent Relationship Scale (Pianta, 1992) αποτελείται από τριάντα ερωτήσεις και συμπληρώνεται από την μητέρα. Με βάση τις απαντήσεις στα ερωτήματα της συγκεκριμένης κλίμακας ανιχνεύονται οι απόψεις της μητέρας σχετικά με τις τρέχουσες σχέσεις που έχει αναπτύξει η ίδια με το παιδί της. Η παραγοντική ανάλυση της κλίμακας έχει αποδώσει τρεις υποκλίμακες: της σύγκρουσης, των θετικών σχέσεων και της εξάρτησης (Pianta, 1992).

Η υποκλίμακα της σύγκρουσης ανιχνεύει το βαθμό στον οποίο αναπτύσσονται προστριβές και συγκρούσεις μεταξύ παιδιού και μητέρας και αποτελείται από ερωτήσεις όπως «Αυτό το παιδί μου κρατάει αρνητική στάση απέναντί μου», «Αυτό το

παιδί μου θυμώνει εύκολα μαζί μου». Η υποκλίμακα των θετικών σχέσεων ανιχνεύει τον βαθμό στον οποίο η σχέση μεταξύ παιδιού και μητέρας χαρακτηρίζεται από κατανόηση, επικοινωνία και υποστήριξη και αποτελείται από ερωτήσεις όπως «Με αυτό το παιδί μου μοιράζομαι μια στοργική, ζεστή σχέση», «Αυτό το παιδί μου, όταν είναι στεναχωρημένο, αναζητεί παρηγοριά από μένα». Η τρίτη υποκλίμακα είναι αυτή της εξάρτησης, όπου ανιχνεύεται ο βαθμός στον οποίο η σχέση του παιδιού με την μητέρα του χαρακτηρίζεται από εξάρτηση του πρώτου από την δεύτερη και αποτελείται από ερωτήσεις όπως «Αυτό το παιδί μου επιζητεί την βοήθειά μου σε περιπτώσεις που δεν την χρειάζεται πραγματικά», «Γενικά, αυτό το παιδί μου είναι πολύ εξαρτημένο από μένα».

Οι απαντήσεις στο συγκεκριμένο ερωτηματολόγιο βασίζονται σε μία κλίμακα πέντε βαθμών, η οποία αποτελείται από το 0 (δεν ταιριάζει καθόλου), το 1 (ταιριάζει λίγο), το 2 (ταιριάζει), το 3 (ταιριάζει πολύ) και το 4 (ταιριάζει απόλυτα). Η μητέρα καλείται να διαβάσει προσεχτικά τις ερωτήσεις και να σημειώσει τον βαθμό στον οποίο ταιριάζει η κάθε πρόταση με τις σκέψεις της για το παιδί της, που παίρνει μέρος στην έρευνα (βλ. Παράρτημα).

4.2.2 Σχεδιαστικό έργο

Στα παιδιά δόθηκε ένα σχεδιαστικό έργο με την εντολή: «Ζωγράφισέ μου την οικογένειά σου».

4.3 Διαδικασία

Η κλίμακα εκτίμησης της σχέσης μεταξύ παιδιού-γονέων δόθηκε σε κάθε παιδί, προκειμένου να το συμπληρώσει η μητέρα του και να το επιστρέψει στο σχολείο. Στην αρχή του ερωτηματολογίου η μητέρα καλείται να διαβάσει προσεχτικά όλες τις ερωτήσεις και να απαντήσει με βάση το συγκεκριμένο παιδί της, που παίρνει μέρος στην έρευνα.

Η συλλογή των σχεδίων έγινε στα σχολεία των παιδιών. Το κάθε παιδί εξετάστηκε ξεχωριστά σε μία απομονωμένη αίθουσα. Του δινόταν ένα λευκό χαρτί Α4 και μαρκαδόροι με διάφορα χρώματα. Η προφορική οδηγία ήταν η ίδια για όλα τα παιδιά. Κατά την εκτέλεση σημειωνόταν η σειρά σχεδίασης των προσώπων, ενώ μετά το τέλος του σχεδιαστικού έργου το κάθε παιδί ρωτήθηκε και μας είτε ποια πρόσωπα είχε ζωγραφίσει. Πριν την είσοδο του επόμενου παιδιού στην αίθουσα απομακρύνονταν όλα τα προηγούμενα σχέδια, προκειμένου να αποφευχθεί η πιθανότητα αντιγραφής ή επιρροής του ενός από τον άλλον.

4.4 Αξιολόγηση

Η αξιολόγηση του ερωτηματολογίου Child-Parent Relationship Scale (Pianta, 1992) έγινε με τον υπολογισμό των μέσων όρων των απαντήσεων στις ερωτήσεις των αντίστοιχων υποομάδων. Έτσι, για την υποκλίμακα τις σύγκρουσης υπολογίστηκε ο μέσος όρος των απαντήσεων στις ερωτήσεις 2, 12, 14, 21, 24, και 28· για την υποκλίμακα της θετικής σχέσης υπολογίστηκε ο μέσος όρος των απαντήσεων στις ερωτήσεις 1, 10, 13, 16, 29 και 30, ενώ για την υποκλίμακα της εξάρτησης υπολογίστηκε ο μέσος όρος των ερωτήσεων 3, 9, 11, 15, 18, 26 και 27.

Η αξιολόγηση στο σχεδιαστικό έργο των παιδιών έγινε με βάση την Family Drawing Checklist of Signs των Fury et al. (1997), στην οποία συμπεριλαμβάνονται τα κριτήρια αξιολόγησης και των Kaplan και Main (1986). Πρόκειται για μία λίστα από στοιχεία, τα οποία έχουν κατηγοριοποιηθεί με βάση τα είδη της προσκόλλησης σε τέσσερις ομάδες: την ομάδα Β για την ασφαλή προσκόλληση, την ομάδα Α για την ανασφαλή προσκόλληση με συμπεριφορά αποφυγής, την ομάδα C για την ανασφαλή προσκόλληση με ανθιστάμενη συμπεριφορά και την ομάδα D για τα παιδιά με αποδιοργανωμένη συμπεριφορά (βλ. Παράρτημα).

Κατά την αξιολόγηση, τα σχεδιαστικά έργα, που συγκεντρώθηκαν από τα παιδιά, κατηγοριοποιήθηκαν στις τέσσερις ομάδες προσκόλλησης με βάση τα στοιχεία που τις χαρακτηρίζουν. Έτσι, για παράδειγμα, ένα σχέδιο εντάσσεται στην ασφαλή ομάδα προσκόλλησης, όταν συγκεντρώνει περισσότερα χαρακτηριστικά της ομάδας Β, όπως το αν τα πρόσωπα που έχουν σχεδιαστεί διακρίνονται από ατομικότητα και δεν

είναι ζωγραφισμένα πανομοιότυπα, αν οι φιγούρες είναι ολοκληρωμένες ή αν περιλαμβάνει φανταστικά στοιχεία. Αντίθετα, ένα σχέδιο μπορεί να θεωρηθεί ότι ανήκει στην ομάδα της ανασφαλούς προσκόλλησης με συμπεριφορά αποφυγής, όταν περιλαμβάνει περισσότερα στοιχεία της ομάδας Α, όπως την έλλειψη του χρώματος, τις μη ολοκληρωμένες φιγούρες ή την παράλειψη της μητέρας.

Για την διευκόλυνση της επεξεργασίας των αποτελεσμάτων, τα σχέδια με ασφαλής προσκόλληση αξιολογήθηκαν με 4 βαθμούς και τα σχέδια με ανασφαλής προσκόλληση και συμπεριφορά αποφυγής με 3 βαθμούς. Τα σχέδια με ανασφαλής προσκόλληση και αμφιθυμική συμπεριφορά αξιολογήθηκαν με 2 βαθμούς, ενώ τα σχέδια με ανασφαλής προσκόλληση και αποδιοργανωμένη συμπεριφορά με 1 βαθμό.

Επίσης, το παιδικό σχέδιο αξιολογήθηκε και με βάση την Family Drawing Global Rating Scales των Fury et al. (1997). Η συγκεκριμένη κλίμακα αποτελείται από 8 δείκτες: την δημιουργικότητα, την ευτυχία, την ευαισθησία, την συναισθηματική απόσταση, τον θυμό, την αντιστροφή των ρόλων, την απομάκρυνση και την γενική παθολογία. Στην παρούσα έρευνα χρησιμοποιήθηκαν οι 7 δείκτες, ενώ αποκλείστηκε ο δείκτης της αντιστροφής των ρόλων, ο οποίος δεν ανταποκρινόταν στους στόχους και τις υποθέσεις. Τέλος, ο κάθε δείκτης αποτελείται από μία τρίβαθμη κλίμακα, όπου με 3 βαθμούς αξιολογείται η μέγιστη παρουσία του και με 1 βαθμό η πλήρης έλλειψή του (Για τα χαρακτηριστικά του κάθε δείκτη βλ. Παράρτημα).

Η αξιολόγηση των σχεδίων έγινε από δύο ανεξάρτητους κριτές, οι οποίοι συμφώνησαν σε βαθμό 88% ως προς την ταξινόμηση των παιδικών σχεδίων στις κατηγορίες προσκόλλησης, ενώ η συμφωνία τους στην παρουσία/απουσία δεικτών κυμάνθηκε από 87-93%.

ΜΕΡΟΣ ΙΙΙ

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Αρχικά πραγματοποιήθηκαν συσχετίσεις (Pearson) ανάμεσα στα είδη προσκόλλησης του παιδικού σχεδίου και τις τρεις κατηγορίες, που προκύπτουν από το ερωτηματολόγιο Child-Parent Relationship Scale του Pianta (1992) και που αντιστοιχούν στη θετική σχέση, τη σύγκρουση και την εξάρτηση. Ακολούθησαν συσχετίσεις ανάμεσα στις τρεις αυτές κατηγορίες και τους επτά δείκτες, που αφορούν το παιδικό σχέδιο και οι οποίοι είναι: η ζωντάνια, ο θυμός, η ευτυχία, η συναισθηματική απόσταση, η ευαισθησία, η απομάκρυνση και η γενική παθολογία. Οι τελευταίοι αυτοί δείκτες εξετάστηκαν και σε σχέση με τα είδη προσκόλλησης του παιδικού σχεδίου. Τέλος, διερευνήθηκε και η πιθανή επίδραση του φύλου στον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά ζωγραφίζουν την οικογένειά τους.

5.1 Συσχετίσεις ανάμεσα στη σχέση μητέρας-παιδιού και τους δείκτες προσκόλλησης του παιδικού σχεδίου.

Από τις αναλύσεις προκύπτει ότι τα είδη προσκόλλησης του παιδικού σχεδίου συσχετίζονται θετικά με την θετική σχέση, που αναπτύσσεται ανάμεσα στην μητέρα και το παιδί και ότι η συσχέτιση αυτή είναι στατιστικά σημαντική. Αυτό σημαίνει ότι όσο πιο καλή και θετική σχέση έχει το παιδί με την μητέρα του τόσο πιο ασφαλή σχέση αντανακλά και το σχέδιό του. Προκύπτει, επίσης, ότι η θετική σχέση συσχετίζεται αρνητικά με την σύγκρουση, γεγονός που είναι αναμενόμενο και λογικό, καθώς τα παιδιά που αναπτύσσουν θετική σχέση με την μητέρα τους βιώνουν ελάχιστα την σύγκρουση με την ίδια.

Πίνακας 1

Συντελεστές συσχέτισης της σχεδιαστικής επίδοσης και της σχέσης μητέρας-παιδιού

	<i>Σχεδιαστική επίδοση</i>	<i>Σύγκρουση</i>	<i>Εξάρτηση</i>
Σχεδιαστική επίδοση			
Σύγκρουση	-,070		
Εξάρτηση	,247	,159	
Θετική σχέση	,265*	-,261*	,249

5.2 Συσχετίσεις ανάμεσα στη σχέση μητέρας-παιδιού και τους δείκτες της Family Drawing Global Scale των Fury et al. (1997).

Στην συνέχεια, επιχειρήθηκαν συσχετίσεις ανάμεσα στη σχέση μητέρας-παιδιού και τους δείκτες της Family Drawing Global Scale των Fury et al. (1997). Κατά την διάρκεια της επεξεργασίας των δεδομένων διαπιστώθηκε ότι η σύγκρουση στην σχέση μητέρας-παιδιού συσχετίζεται θετικά με τον θυμό, που μπορεί το παιδί αυτό να εκφράζει μέσα από τα σχέδιά του. Όπως φαίνεται και από τον Πίνακα 2, η συσχέτιση αυτή εμφανίζεται στατιστικά σημαντική. Επίσης, στατιστικά σημαντική εμφανίζεται και η συσχέτιση ανάμεσα στην σύγκρουση και τον δείκτη της ευαισθησίας. Έτσι, διαπιστώνεται ότι όσο πιο μεγάλη είναι η σύγκρουση με την μητέρα τόσο πιο μεγάλη ευαισθησία εκφράζει στο σχέδιό του και το παιδί.

Εκτός από τις δύο αυτές στατιστικά σημαντικές συσχετίσεις, κατά την διάρκεια της επεξεργασίας των δεδομένων διαπιστώθηκε επίσης, ότι η σύγκρουση συσχετίζεται σε πολύ μεγάλο βαθμό και με τον δείκτη της απομάκρυνσης, ο οποίος εμφανίζεται στα σχέδια μέσα από τα ασυνήθιστα σημάδια, που ίσως υπάρχουν. Όσο, λοιπόν, μεγαλύτερη σύγκρουση βιώνει το παιδί στην σχέση του με την μητέρα, τόσο περισσότερο εμφανίζεται το στοιχείο της απομάκρυνσης στο σχέδιό του για την οικογένεια. Τέλος, διαπιστώθηκε ότι και η γενική παθολογία συσχετίζεται θετικά με την σύγκρουση στη σχέση μητέρας-παιδιού. Η συγκεκριμένη συσχέτιση αποδείχτηκε στατιστικά σημαντική και ήταν αναμενόμενη, καθώς η μη θετική σχέση με την μητέρα δημιουργεί συνήθως προβλήματα στο παιδί, γεγονός που στηρίζεται και από το θεωρητικό υπόβαθρο (Frankel & Bates, 1990. Lyons-Ruth, Alpern & Repacholi, 1993).

Πίνακας 2

Συντελεστές συσχέτισης της σχέσης μητέρας-παιδιού και της κλίμακας Family Drawing Global Scales

	<i>Σύγκρουση</i>	<i>Εξάρτηση</i>	<i>Θετική Σχέση</i>
Ζωντάνια	-,134	,045	-,023
Θυμός	,264*	,054	-,106
Ευτυχία	-,030	,067	-,036
Συναισθηματική απόσταση	,060	-,203	,047
Ευαισθησία	,271*	,180	,050
Απομάκρυνση	,438**	,169	-,215
Γενική Παθολογία	,324*	,104	-,121

5.3 Συσχετίσεις ανάμεσα στους δείκτες προσκόλλησης του παιδικού σχεδίου και την Family Drawing Global Scale των Fury et al. (1997).

Ο πίνακας 3 δείχνει τις συσχετίσεις ανάμεσα στους δείκτες προσκόλλησης του παιδικού σχεδίου και τους επτά δείκτες της Family Drawing Global Scale των Fury et al. (1997). Από τον συγκεκριμένο πίνακα γίνεται φανερό ότι οι δείκτες προσκόλλησης του παιδικού σχεδίου συσχετίζονται με όλους σχεδόν τους δείκτες της κλίμακας, άλλοτε θετικά και άλλοτε αρνητικά. Οι μόνοι δείκτες που δεν φαίνεται να συσχετίζονται άμεσα με τα είδη προσκόλλησης του παιδικού σχεδίου είναι εκείνοι της απομάκρυνσης και της συναισθηματικής απόστασης.

Οι δείκτες της ζωντάνιας και της ευτυχίας συσχετίζονται θετικά με τους δείκτες προσκόλλησης του παιδικού σχεδίου και μάλιστα η συσχέτισή τους είναι στατιστικά σημαντική. Αυτό σημαίνει ότι όσο πιο ασφαλής είναι η κατηγορία, στην οποία ανήκει το σχέδιο, τόσο πιο αισθητές γίνονται σ' αυτό η ζωντάνια και η ευτυχία. Έτσι, ένα σχέδιο, που κατατάσσεται στην ασφαλή κατηγορία προσκόλλησης, χαρακτηρίζεται σε μεγάλο βαθμό από τους δύο δείκτες της ευτυχίας και της ζωντάνιας.

Ο θυμός και η γενική παθολογία, όπως γίνεται φανερό και από τον πίνακα 3, συσχετίζονται αρνητικά με τους δείκτες προσκόλλησης του παιδικού σχεδίου. Αυτό σημαίνει ότι σ' ένα σχέδιο, που κατατάσσεται στην ασφαλή κατηγορία προσκόλλησης, δεν συναντάει κανείς συχνά στοιχεία που παραπέμπουν σε θυμό ή παθολογία.

Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι οι παράγοντες της κλίμακας Family Drawing Global Scale των Fury et al. (1997) αλληλοπροσδιορίζονται. Ο πίνακας 3 δείχνει ότι υπάρχουν μεταξύ τους σημαντικές συσχετίσεις. Έτσι, για παράδειγμα, ο θυμός συσχετίζεται αρνητικά με την ζωντάνια, ενώ η ευτυχία συσχετίζεται θετικά με την ζωντάνια και αρνητικά με τον θυμό. Αυτό σημαίνει ότι σε όποιο σχέδιο κυριαρχούν τα στοιχεία της ευτυχίας, κυριαρχούν και τα στοιχεία της ζωντανίας, ενώ αντίστοιχα απουσιάζουν ή υπάρχουν σε πολύ μικρό βαθμό τα στοιχεία του θυμού και της έντασης. Ο δείκτης της συναισθηματικής απόστασης συσχετίζεται αρνητικά μόνο με τον δείκτη της ευτυχίας και μάλιστα η συσχέτιση αυτή είναι στατιστικά σημαντική.

Ο δείκτης της ευαισθησίας θα μπορούσαμε να πούμε ότι παρουσιάζει μη αναμενόμενα αποτελέσματα. Ο ίδιος συσχετίζεται θετικά και μάλιστα σε πολύ μεγάλο βαθμό με τον θυμό, γεγονός που σημαίνει ότι αν σε κάποιο σχέδιο κυριαρχούν στοιχεία που υποδεικνύουν θυμό, τότε κυριαρχούν και στοιχεία που υποδεικνύουν ευαισθησία. Ένα τέτοιο στοιχείο είναι για παράδειγμα η υπερβολή στο μέγεθος. Η ευαισθησία συσχετίζεται και με την ζωντάνια, αυτή την φορά όμως συσχετίζεται αρνητικά. Ο πίνακας 3 δηλώνει ότι αν σε κάποιο σχέδιο κυριαρχεί η ευαισθησία, τότε δεν είναι πολύ πιθανό να κυριαρχεί η ζωντάνια.

Τέλος, τα στοιχεία που υποδηλώνουν απομάκρυνση φαίνεται να συσχετίζονται θετικά με εκείνα του θυμού και της παθολογίας και αρνητικά με τα στοιχεία που υποδηλώνουν την ευτυχία, ενώ η παθολογία συσχετίζεται αρνητικά με την ζωντάνια και θετικά με τον θυμό και την ευαισθησία. Έτσι, σύμφωνα πάντα με την επεξεργασία των δεδομένων και τα αποτελέσματα του πίνακα 3, ένα σχέδιο που χαρακτηρίζεται από στοιχεία που υποδηλώνουν απομάκρυνση είναι αναμενόμενο να χαρακτηρίζεται και από τα αντίστοιχα στοιχεία του θυμού, ενώ αναμένεται έλλειψη των στοιχείων εκείνων, που αφορούν την ευτυχία. Αντίστοιχα, στα σχέδια που εκφράζουν μια γενική παθολογία παρατηρούνται στοιχεία θυμού και ευαισθησίας, ενώ δεν εκφράζεται σ' αυτά η ζωντάνια.

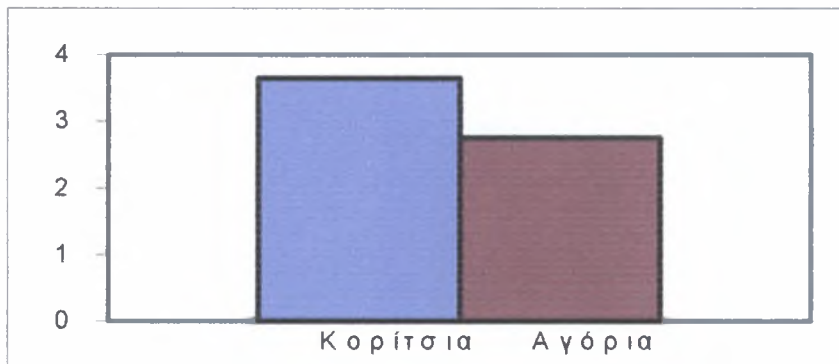
	Παιδικό Σχέδιο	Ζωντάνια	Θυμός	Ευτυχία	Συναισθηματική απόσταση	Ευαισθησία	Απομάκρυνση
Παιδικό Σχέδιο							
Ζωντάνια	,554**						
Θυμός	-,519**	-,602**					
Ευτυχία	,478**	,540**	-,605**				
Συναισθηματική απόσταση	-,127	-,149	,146	-,338**			
Ευαισθησία	-,396**	-,461**	,426**	-,191	-,077		
Απομάκρυνση	-,071	-,070	,399**	-,388**	-,101	-,090	
Γενική Παθολογία	-,460**	-,566**	,782**	-,131	-,001	,443**	,484**

Πίνακας 3

Συντελεστές συσχέτισης ανάμεσα στους δείκτες προσκόλλησης του παιδικού σχεδίου και την Family Drawing Global Scale των Fury et al. (1997).

5.4 Η επίδραση του φύλου στα σχέδια της οικογένειας

Για την διερεύνηση της πιθανής επίδρασης του φύλου στα σχέδια της οικογένειας εφαρμόστηκε μια ανάλυση διακύμανσης (ANOVA) με ανεξάρτητη μεταβλητή το φύλο και εξαρτημένες μεταβλητές τους δείκτες προσκόλλησης του παιδικού σχεδίου και τους δείκτες της Family Drawing Global Scale των Fury et al. (1997). Διαπιστώθηκε ότι τα σχέδια των κοριτσιών αντικατοπτρίζουν μια πιο θετική προσκόλληση, καθώς $F(1,56)=25,237$ $p=.000$. Ο Μ.Ο. για τα κορίτσια ήταν 3,65 και για τα αγόρια 2,75, διαφορά στατιστικά σημαντική. Το σχήμα 1, που ακολουθεί, απεικονίζει την διαφορά ανάμεσα στα δύο φύλα στους δείκτες προσκόλλησης του παιδικού σχεδίου.

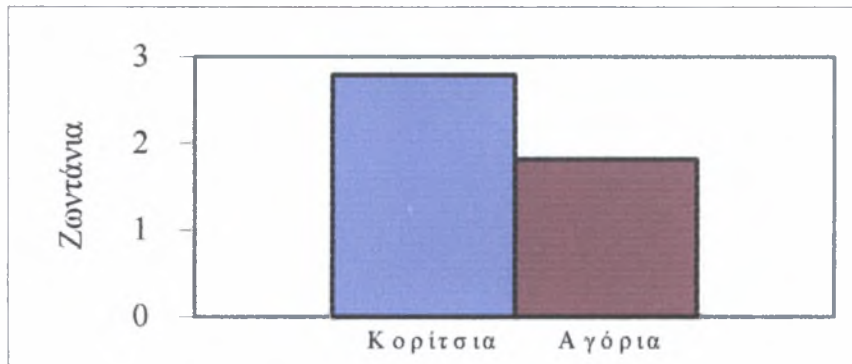

Σχήμα 1: Η διαφορά των δύο φύλων στους δείκτες προσκόλλησης του παιδικού σχεδίου.

Στην συνέχεια, εφαρμόστηκαν αναλύσεις διακύμανσης ανάμεσα στο φύλο, που αποτελούσε και την ανεξάρτητη μεταβλητή και τους δείκτες της Family Drawing Global Scale των Fury et al. (1997) (εξαρτημένες μεταβλητές). Μερικές από τις αναλύσεις αυτές βρέθηκαν στατιστικά σημαντικές, όπως εκείνη με τον δείκτη της ζωντάνιας, του θυμού, της ευτυχίας, της ευαισθησίας και της παθολογίας.

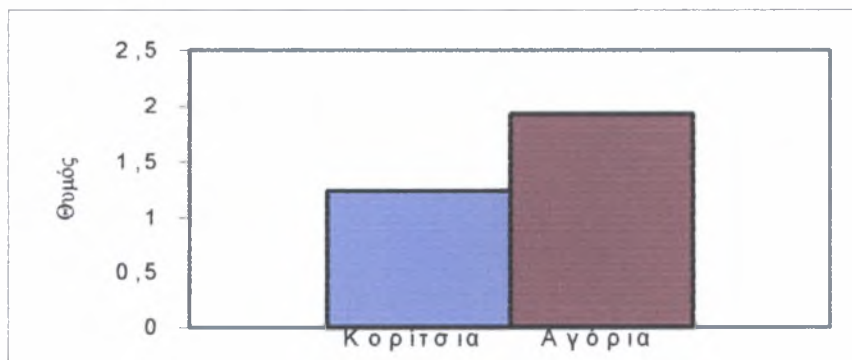
Πιο συγκεκριμένα, η ανάλυση έδειξε ότι τα κορίτσια φαίνεται να δημιουργούν σχέδια με μεγαλύτερη ζωντάνια απ' ό,τι τα αγόρια και η διαφορά αυτή ανάμεσα στα δύο φύλα είναι στατιστικά σημαντική: $F(1,56)=28,144$ $p=.000$. Στον Πίνακα 2 απεικονίζεται η διαφορά ανάμεσα στα κορίτσια και τα αγόρια. Ο Μ.Ο. για τα κορίτσια είναι 2,79 και για τα αγόρια 1,82. Βέβαια, η διαφορά αυτή μπορεί να οφείλεται και στο

γεγονός ότι τα κορίτσια από την φύση τους σχεδιάζουν με περισσότερες λεπτομέρειες και περισσότερα χρώματα απ' ότι τα αγόρια (Goodenough, 1926).

Σχήμα 2: Η διαφορά των δύο φύλων στον δείκτη της ζωντάνιας.

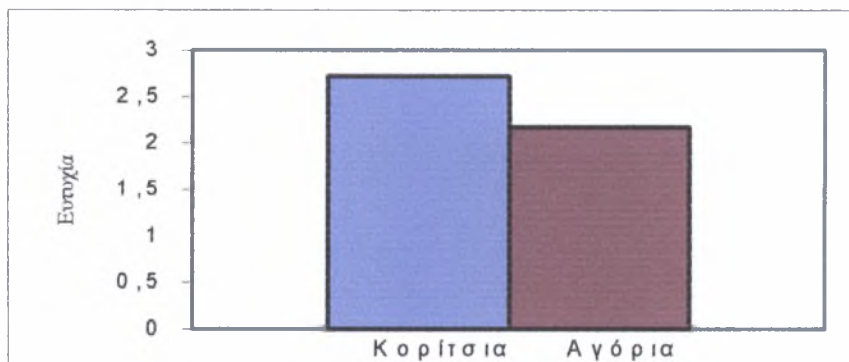
Συνεχίζοντας, εφαρμόστηκε η ανάλυση διακύμανσης ανάμεσα στο φύλο και τον δείκτη του θυμού. Η συγκεκριμένη ανάλυση βρέθηκε στατιστικά σημαντική, καθώς τα αγόρια εμφανίζουν στα σχέδιά τους στοιχεία, που υποδεικνύουν θυμό, σε μεγαλύτερο βαθμό από τα κορίτσια: $F(1,56)=20,144$ $p=.000$. Ο Μ.Ο. είναι για τα αγόρια 1,93 και για τα κορίτσια 1,24. Τα αποτελέσματα φαίνονται στο σχήμα 3.

Σχήμα 3: Η διαφορά των δύο φύλων στον δείκτη του θυμού.

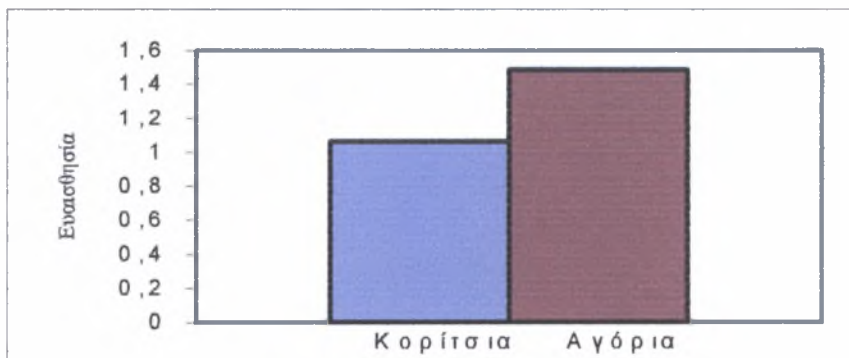
Από τις αναλύσεις βρέθηκε, επίσης, ότι τα κορίτσια εμφανίζονται να απεικονίζουν στα σχέδιά τους στοιχεία ευτυχίας σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ότι τα αγόρια: $F(1,56)=12,401$ $p=.001$. Ο Μ.Ο. είναι για τα κορίτσια 2,72 και για τα αγόρια 2,17

(Σχήμα 4). Το αποτέλεσμα αυτό μπορεί να οφείλεται, όπως και η ζωντάνια, στο ότι τα κορίτσια ζωγραφίζουν πιο προσεχτικά και υπομονετικά και με περισσότερες λεπτομέρειες απ' ότι τα αγόρια.

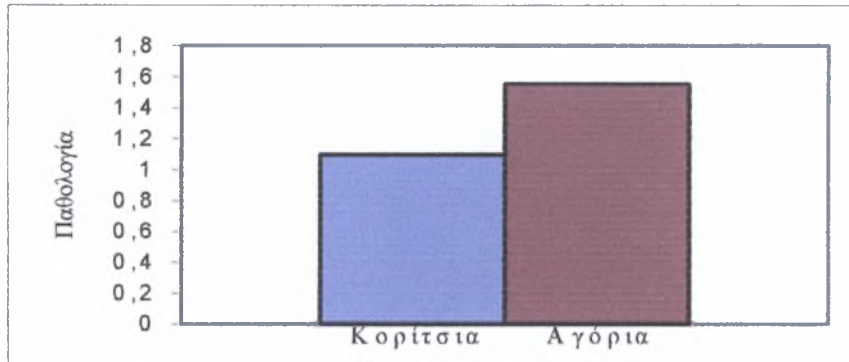
Σχήμα 4: Η διαφορά ανάμεσα στα δύο φύλα στα στοιχεία που παραπέμπουν στην ευτυχία.

Στην συνέχεια, εφαρμόστηκαν αναλύσεις διακύμανσης ανάμεσα στο φύλο και τον δείκτη της ευαισθησίας. Στο σχήμα 5 απεικονίζεται η διαφορά που παρουσιάζουν τα δύο φύλα. Τα αγόρια σχεδιάζουν σε μεγαλύτερο βαθμό με υπερβολές στο μέγεθος απ' ότι τα κορίτσια: $F(1,56)=8,129$ $p=.006$. Ο Μ.Ο. των αγοριών είναι 1,48 και των κοριτσιών 1,06, διαφορά στατιστικά σημαντική.

Σχήμα 5: Η διαφορά των δύο φύλων στον δείκτη της ευαισθησίας.

Τέλος, στατιστικά σημαντική διαφορά εμφανίζεται και στον δείκτη της Παθολογίας, γεγονός μη αναμενόμενο. Τα σχέδια των αγοριών, όπως φαίνεται και στο σχήμα 6, εμφανίζουν περισσότερα σημάδια παθολογίας απ' ότι των κοριτσιών: $F(1,56)=7,464$ $p=.008$. Ο Μ.Ο. των αγοριών είναι 1,55 και των κοριτσιών 1,10.

Σχήμα 6: Η διαφορά των δύο φύλων στον δείκτη της παθολογίας.

Η συναισθηματική απόσταση και η απομάκρυνση, οι δύο τελευταίοι δείκτες που απέμειναν από την κλίμακα Family Drawing Global Scale των Fury, Carlson & Sroufe (1997) δεν φαίνεται να επηρεάζονται από το φύλο.

Συνοψίζοντας, λοιπόν, τα σχέδια των κοριτσιών φαίνεται να αντικατοπτρίζουν μια πιο θετική προσκόλληση απ' ότι τα αντίστοιχα σχέδια των αγοριών, ενώ τα κορίτσια φαίνεται, επίσης, να σχεδιάζουν με περισσότερα στοιχεία ευτυχίας και ζωντανίας. Αντίθετα, τα σχέδια των αγοριών φαίνονται να υπερτερούν στον δείκτη του θυμού, αλλά και σ' εκείνον της γενικής παθολογίας. Τέλος, τα σχέδια των αγοριών φαίνεται να υπερτερούν και στον δείκτη της ευαισθησίας, καθώς περιλαμβάνουν περισσότερα στοιχεία, που μαρτυρούν τρωτότητα, απ' ότι εκείνα των κοριτσιών. Συνοψίζοντας, η επεξεργασία των δεδομένων έδειξε ότι τα είδη προσκόλλησης του παιδικού σχεδίου συσχετίζονται θετικά με την θετική σχέση, που αποτελεί την μία από τις τρεις κατηγορίες, που προκύπτουν από το ερωτηματολόγιο Child-Parent Relationship Scale του Pianta (1992). Διαπιστώθηκαν, όμως, συσχετίσεις και ανάμεσα στη θετική σχέση, την σύγκρουση και την εξάρτηση και τους δείκτες της Family Drawing Global Scale των Fury et al. (1997). Οι συσχετίσεις αυτές ήταν άλλοτε θετι-

κές και άλλοτε αρνητικές. Το ίδιο συνέβη και στις συσχετίσεις ανάμεσα στους δείκτες της Family Drawing Global Scale των Fury et al. (1997) και τους δείκτες προσκόλλησης του παιδικού σχεδίου.

Όσον αφορά το φύλο, το κυριότερο αποτέλεσμα ήταν ότι τα κορίτσια φαίνεται να δημιουργούν σχέδια με μεγαλύτερη ζωντάνια και ευτυχία απ' ότι τα αγόρια. Το συγκεκριμένο αποτέλεσμα, όπως θα συζητηθεί και παρακάτω, είναι σημαντικό, καθώς δεν ήταν αναμενόμενη μια τέτοια διαφορά ανάμεσα στα δύο φύλα και αρχικά υπήρχε η υπόθεση ότι αγόρια και κορίτσια έχουν την ίδια σχεδιαστική ικανότητα.

ΜΕΡΟΣ IV

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Στόχος της παρούσας έρευνας ήταν να ερευνηθεί εάν οι σχέσεις, που αναπτύσσουν τα παιδιά με την μητέρα τους, μπορούν να αναπαρασταθούν στο παιδικό σχέδιο. Πιο συγκεκριμένα, η παρούσα έρευνα προσπάθησε να απαντήσει στα ακόλουθα ερωτήματα:

1. Τα σχέδια των μικρών παιδιών απεικονίζουν την ποιότητα της σχέσης που αναπτύσσουν τα ίδια με την μητέρα τους;
2. Ποια είναι η σχέση ανάμεσα στις κατηγορίες προσκόλλησης του παιδικού σχεδίου (Family Drawing Checklist of Signs των Fury et al., 1997) και τους επιμέρους δείκτες, που μπορεί να εμφανίζονται σ' αυτό (Family Drawing Global Rating Scales των Fury et al., 1997);
3. Ασκεί το φύλο επίδραση στην απεικόνιση της οικογένειας και της σχέσης μητέρας-παιδιού;

Στο πέμπτο κεφάλαιο παρουσιάστηκαν αναλυτικά τα αποτελέσματα της έρευνας, όπως αυτά προέκυψαν από την ανάλυση των δεδομένων. Στο κεφάλαιο αυτό επιχειρείται να δοθούν απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα σύμφωνα με αυτά τα αποτελέσματα. Επίσης, επισημαίνονται τα ερωτήματα που η συγκεκριμένη έρευνα άφησε αναπάντητα και τα οποία θα μπορούσαν να αποτελέσουν την αρχή για νέες ερευνητικές προσεγγίσεις.

6.1 Η σχέση ανάμεσα στο παιδικό σχέδιο και την σχέση μητέρας παιδιού

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα, που παρουσιάστηκαν παραπάνω, οι υποθέσεις της παρούσας έρευνας σε γενικές γραμμές επιβεβαιώνονται. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, αρχικά η συγκεκριμένη έρευνα στόχευσε στη διερεύνηση της πιθανής σχέσης ανάμεσα στο παιδικό σχέδιο και την σχέση μητέρας-παιδιού, την πιθανότητα δηλαδή το παιδί να εκφράζει μέσα από το σχέδιο της οικογένειάς του το είδος της σχέσης που έχει αναπτύξει με την μητέρα του. Όσον αφορά τον στόχο αυτόν, αναμενόταν ότι πράγματι η σχέση μητέρας παιδιού μπορεί να απεικονίζεται στο σχέδιο της οικογένειας των μικρών παιδιών (Υπόθεση 1). Τα αποτελέσματα επιβεβαίωσαν την συγκεκριμένη υπόθεση, καθώς σύμφωνα με τις συσχετίσεις που έγιναν, βρέθηκε ότι όσο πιο θετική σχέση βιώνει το παιδί με την μητέρα του, τόσο πιο ασφαλή προσκόλληση προς την ίδια εκφράζει και το σχέδιό του. Αντίθετα, η σύγκρουση και η εξάρτηση που μπορεί να βιώνει ένα παιδί σε σχέση με την μητέρα του δεν συσχετίζονται με την ασφαλή προσκόλληση που μπορεί να αντικατοπτρίζει ένα σχέδιο.

Τα σχέδια των μικρών παιδιών, που κατατάσσονται στην ασφαλή προσκόλληση, χαρακτηρίζονται συνήθως από μεγάλη φαντασία, με φιγούρες ολοκληρωμένες και με πολύ προσοχή και δημιουργικότητα σχεδιασμένες, φιγούρες οι οποίες διακρίνονται από ατομικότητα. Οι φιγούρες αυτές παρουσιάζονται με «αυθεντικά» χαμόγελα και συνήθως υποδηλώνουν κάποιες κινήσεις, ενώ υπάρχει και ο σωστός βαθμός εγγύτητας μεταξύ τους (Fury et al., 1997. Kaplan & Main, 1986). Αυτά τα σχέδια απεικονίζουν σύμφωνα με τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας και την θετική σχέση ανάμεσα στην μητέρα και το παιδί. Με άλλα λόγια το παιδί φαίνεται πως πράγματι μέσα από το σχέδιό του εκφράζει την σχέση που έχει αναπτυχθεί ανάμεσα στο ίδιο και την μητέρα του.

6.2 Η σχέση ανάμεσα στους δείκτες της Family Drawing Global Scale (Fury et al., 1997) και την σχέση μητέρας-παιδιού

Η παρούσα έρευνα διερεύνησε, επίσης, την πιθανή σχέση ανάμεσα στους δείκτες της Family Drawing Global Scale (Fury et al., 1997) και την σχέση μητέρας-

παιδιού αναμένοντας συσχετίσεις είτε αρνητικές είτε θετικές (Υπόθεση 2). Τα αποτελέσματα έδειξαν πως από τις τρεις κατηγορίες του ερωτηματολογίου, που μετρά την σχέση μητέρας-παιδιού (Child-Parent Relationship Scale του Pianta, 1992), μόνο η μία, εκείνη της σύγκρουσης, συσχετίζεται με τους δείκτες της κλίμακας των Fury et al. (1997). Η σύγκρουση, λοιπόν, συσχετίζεται θετικά με τον δείκτη του θυμού, της ευαισθησίας, της απομάκρυνσης και της γενικής παθολογίας, σχέσεις που σε γενικές γραμμές είναι αναμενόμενες και λογικές.

Η εξήγηση για το συγκεκριμένο αποτέλεσμα είναι απλή και ταυτόχρονα πολύπλοκη, καθώς αφορά συναισθηματικές διεργασίες που συντελούνται στην βρεφική ή παιδική ηλικία. Τα παιδιά που έχουν αναπτύξει μία σχέση σύγκρουσης με την μητέρα τους τις περισσότερες φορές χαρακτηρίζονται από ανασφαλή προσκόλληση προς την ίδια. Αυτό σημαίνει, όπως γίνεται γνωστό και από το βιβλιογραφικό υπόβαθρο, πως τα παιδιά αυτά σπάνια μοιράζονται σχέσεις στοργής με την μητέρα τους, ενώ η αναζήτησή τους για προστασία και ασφάλεια συνήθως αγνοούνται από την τελευταία (Ainsworth, Blehar, Waters & Wall, 1978). Ως φυσικά επακόλουθα μιας τέτοιας σχέσης εμφανίζονται ο θυμός, η ευαισθησία και η απομάκρυνση από την μητέρα, ενώ η γενικότερη παθολογία είναι πιο συχνή στα παιδιά εκείνα που βιώνουν την ανασφαλή προσκόλληση με αποδιοργανωμένη συμπεριφορά.

6.3 Η σχέση ανάμεσα στους δείκτες προσκόλλησης του παιδικού σχεδίου και την Family Drawing Global Scale των Fury et al. (1997)

Κατά την επεξεργασία των δεδομένων της παρούσας έρευνας πραγματοποιήθηκαν συσχετίσεις ανάμεσα στους δείκτες προσκόλλησης του παιδικού σχεδίου και την Family Drawing Global Scale των Fury et al. (1997). Κατά την διάρκεια της ανάλυσης αυτής των δεδομένων, βρέθηκε ότι οι δείκτες της Family Drawing Global Scale των Fury et al. (1997) αλληλοπροσδιορίζονται. Οι συγκεκριμένοι δείκτες, ανάλογα με αυτό που προσδιορίζουν, διακρίνονται σε θετικούς και αρνητικούς: θετικοί δείκτες μπορούν να θεωρηθούν εκείνοι της ζωντάνιας και της ευτυχίας (οι οποίοι βρέθηκε ότι συσχετίζονται θετικά και με την ασφαλή προσκόλληση του παιδιού προς την μητέρα του), ενώ ο θυμός, η συναισθηματική απόσταση, η ευαισθησία, η απομάκρυνση και η

γενική παθολογία ανήκουν στους αρνητικούς δείκτες (συσχετίζονται αρνητικά με την ασφαλή προσκόλληση).

Ο δείκτης της ζωντανίας φαίνεται στο σχέδιο από τις πολλές λεπτομέρειες και τα ποικίλα χρώματα που μπορεί να χρησιμοποιεί το παιδί (Fury et al., 1997). Μέσα από ένα σχέδιο, που χαρακτηρίζεται από τον συγκεκριμένο δείκτη, φαίνεται καθαρά η έντονη διάθεση του παιδιού να δημιουργήσει κάτι πολύ ωραίο, γιατί αυτό που θέλει να απεικονίσει το νιώθει και το ίδιο πολύ ωραίο. Έτσι, προσέχει και την παραμικρή λεπτομέρεια, θέλει να αποδώσει κάτι το τέλειο, ενώ χρησιμοποιεί και ποικίλα χρώματα για να αποφύγει την μονοτονία.

Το ίδιο περίπου συμβαίνει και με τον δείκτη της ευτυχίας, ο οποίος παρουσιάζεται στο παιδικό σχέδιο μέσα από τα χαμόγελα στα πρόσωπα των φιγούρων και την παρουσία του παιδιού ως μέλος της οικογένειάς του. Το παιδί νιώθει ότι ανήκει κάπου, νιώθει ότι το ίδιο αποτελεί κομμάτι αναπόσπαστο της οικογένειάς του και προσπαθεί να αποδώσει το συναίσθημά του αυτό στο σχέδιό του ζωγραφίζοντας και τον εαυτό του σ' αυτό. Είναι, επίσης, ευτυχισμένο, νιώθει ολοκληρωμένο μέσα στο οικογενειακό του περιβάλλον και αποδίδει αυτές τις σκέψεις και τα συναισθήματά του ζωγραφίζοντας την οικογένειά του να χαμογελάει, να είναι ευτυχισμένη.

Όσον αφορά τον δείκτη του θυμού, που ανήκει στους αρνητικούς δείκτες, αυτός εμφανίζεται με την μορφή των απρόσεχτα σχεδιασμένων φιγούρων. Οι φιγούρες αυτές σχεδιάζονται χωρίς πολλά χρώματα και λεπτομέρειες, ενώ πολλές φορές το παιδί τις μουντζουρώνει. Τα χαρακτηριστικά αυτά στο παιδικό σχέδιο ενός παιδιού φανερώνουν πολλές φορές τον θυμό του, την άρνησή του να απεικονίσει την οικογένειά του και την έλλειψη διάθεσής του να την ζωγραφίσει προσεχτικά.

Ο δείκτης της συναισθηματικής απόστασης ορίζεται από την ίδια κλίμακα όπως και όλοι οι υπόλοιποι, ως ο δείκτης εκείνος που εμφανίζεται στο σχέδιο του παιδιού μέσα από την απόσταση του παιδιού από την μητέρα του, ενώ ο δείκτης της ευαισθησίας προσδιορίζεται συνήθως από την υπερβολή στο μέγεθος των φιγούρων. Τέλος, η απομάκρυνση προσδιορίζεται από τα ασυνήθιστα σημάδια και σύμβολα, ενώ η γενική παθολογία από την αρνητικότητα στη γενική οργάνωση και την μη ολοκλήρωση των φιγούρων (βλ. Παράρτημα).

6.4 Η επίδραση του φύλου

Η παρούσα έρευνα στόχευσε, τέλος, στην διερεύνηση της επίδρασης που πιθανώς ασκεί το φύλο όσον αφορά την απεικόνιση της οικογένειας και της σχέσης μητέρας-παιδιού, αναμένοντας πως δεν υπάρχει διαφορά ανάμεσα στα κορίτσια και τα αγόρια (Υπόθεση 3). Τα αποτελέσματα, όμως, έδειξαν πως τα σχέδια των κοριτσιών αντικατοπτρίζουν σε μεγαλύτερο ποσοστό θετική σχέση με την μητέρα τους, ενώ βρέθηκε, επίσης, ότι τα κορίτσια υπερέχουν στους δείκτες της ζωντανίας και της ευτυχίας.

Το συγκεκριμένο αποτέλεσμα ήταν μη αναμενόμενο, καθώς υποστηρίζεται ότι τα δύο φύλα έχουν την ίδια σχεδιαστική ικανότητα (Lange-Kuttner & Edelstein, 1995). Μπορεί, όμως, να εξηγηθεί μέσα από την άποψη ότι τα κορίτσια γενικότερα σχεδιάζουν από την φύση τους με περισσότερες λεπτομέρειες και περισσότερα χρώματα (Goodenough, 1926), στοιχεία που παραπέμπουν στους δείκτες της ζωντανίας και της ευτυχίας. Ένα τέτοιο αποτέλεσμα παραπέμπει στο συμπέρασμα ότι οι δείκτες, που έχουν προσδιοριστεί για την ερμηνεία των παιδικών σχεδίων, ίσως δεν καλύπτουν τις διαφορές αυτές που αφορούν τα δύο φύλα και επηρεάζουν τα σχέδιά τους.

6.5 Μελλοντικοί ερευνητικοί προσανατολισμοί

Μία οποιαδήποτε έρευνα καλείται κυρίως να απαντήσει σε κάποια ερωτήματα, αλλά και να δημιουργήσει προβληματισμούς για μελλοντικές έρευνες. Στην προσπάθεια να διερευνηθεί η χρήση του παιδικού σχεδίου της οικογένειας ως μέσο για την αξιολόγηση της σχέσης παιδιού-μητέρας, δημιουργήθηκαν νέα ερωτήματα που μένουν αναπάντητα.

Ίσως, λοιπόν, θα μπορούσαν οι ερευνητές στο μέλλον να ασχοληθούν με την περαιτέρω διερεύνηση των συγκεκριμένων δεικτών, προκειμένου να διαπιστώσουν αν πράγματι τα στοιχεία αυτά μπορούν να ισχύσουν για όλα τα παιδιά. Μπορούν, επίσης, να εφαρμόσουν κι άλλες μετρήσεις για την αξιολόγηση της σχέσης μητέρας-παιδιού και να εφαρμόσουν την συγκεκριμένη έρευνα σε μεγαλύτερο δείγμα παιδιών και μητέρων, προκειμένου να είναι πιο αξιόπιστη και εμπειρισταωμένη. Θα μπορούσε, τέλος,

να γίνει και διαπολιτισμική έρευνα για να διαπιστωθούν οι πιθανές διαφορές τόσο στο παιδικό σχέδιο της οικογένειας, όσο και στις σχέσεις μητέρας-παιδιού.

6.6 Επίλογος

Τα αποτελέσματα και η συζήτηση της παρούσας έρευνας δείχνουν ότι το υπάρχον θεωρητικό πλαίσιο μπορεί να εξηγήσει σε αρκετά μεγάλο βαθμό ποικίλες διαστάσεις του παιδικού σχεδίου. Μέσα από την παρούσα έρευνα έγινε επίσης φανερό ότι το παιδικό σχέδιο μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως έναν βαθμό για την αξιολόγηση της σχέσης μητέρας-παιδιού. Εξετάζοντας, όμως, και τα νέα ερωτήματα που αναπτύχθηκαν, δημιουργήθηκε η πεποίθηση ότι η μελλοντική διερεύνηση του παιδικού σχεδίου αναφορικά με την σχέση μητέρας-παιδιού, θα δώσει απαντήσεις και διευκρινήσεις στα σημαντικά αυτά ερωτήματα και θα συντελέσει στην πλήρη κατανόηση του τρόπου με τον οποίο μπορεί να χρησιμοποιηθεί το παιδικό σχέδιο στην αξιολόγηση της σχέσης του παιδιού με την μητέρα του.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ainsworth, M.D.S. (1995). *Μεταβλητές που επηρεάζουν την ανάπτυξη της προσκόλλησης* (Ε. Χουρτζαμανόγλου, μετάφρ.). Αθήνα: Gutenberg.
- Allen, J.P., & Land, D. (1999). Attachment in adolescence. In Cassidy, J., & Shaver, P.R. (Eds.), *Handbook of attachment: theory, research and clinical applications* (319-335). New York: The Guilford Press.
- Anastasi, A. (1976). *Psychological Testing (4th edn)*. New York: Collier-Macmillan.
- Belsky, J. (1999). Interactional and contextual determinants of attachment security. In Cassidy, J., & Shaver, P.R. (Eds.), *Handbook of attachment: theory, research and clinical applications* (249-264). New York: The Guilford Press.
- Bowlby, J. (1973). *Attachment and loss*. Vol. 2. *Separation*. New York: Basic Books.
- Bretherton, I., & Munholland, K. A. (1999). Internal working models in attachment relationships: a construct revisited. In Cassidy, J., & Shaver, P.R. (Eds.), *Handbook of attachment: theory, research and clinical applications* (89-111). New York: The Guilford Press.
- Broberg, A.G. (2000). A review of interventions in the parent-child relationship informed by attachment theory. *Acta Paediatric Supplement*, 89, 37-42.
- Buck, J. (1948). *The house-tree-person technique*. Los Angeles: Western Psychological Services.
- Burns, R.C, & Kaufman, S.H. (1970). *Kinetic Family Drawing (K-F-D): An introduction to understanding children through kinetic drawings*. New York: Brunner/Mazel.
- Carver, C.S. (1997). Adult attachment and personality: Converging evidence and a new measure. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 23, 865-883.
- Cassidy, J. (1999). The nature of the child's ties. In Cassidy, J., & Shaver, P.R. (Eds.), *Handbook of attachment: theory, research and clinical applications* (3-20). New York: The Guilford Press.
- Chambers, J., Power, K., Loucks, N., & Swanson, V. (2000). The quality of perceived parenting and its association with peer relationships and psychological distress in a group of incarcerated young offenders. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 44(3), 350-368.
- Cole, M., & Cole, S.R. (2000). *Η ανάπτυξη των παιδιών. Η αρχή της ζωής: εγκυμοσύνη, τοκετός, βρεφική ηλικία* (Μ. Σόλμαν, μετάφρ.). Αθήνα: τυπωθήτω.

- Contreras, J.M., Kerns, K.A., Weimer, B.L., Gentzler, A.M., & Tomich, P.L. (2000). Emotion regulation as a mediator of associations between mother-child attachment and peer relationships in middle childhood. *Journal of Family Psychology, 14* (1), 111-124.
- Cox, M.V. (1992). *Children's Drawings*. London: Penguin.
- Crook, T., Raskin, A., & Eliot, J. (1981). Parent-child relationships and adult depression. *Child Development, 52*, 950-957.
- Cummings, E.M., Davies, P.T., & Cambell, S.B. (2000). *Developmental psychopathology and family process: theory, research and clinical implications*. New York: The Guilford Press.
- Davila, J., Burge, D., & Hammen, C. (1997). Why does attachment style change? *Journal of Personality and Social Psychology, 73* (4), 826-838.
- DiLeo, J. H. (1970). *Young children and their drawings*. New York: Brunner/Mazel.
- DiLeo, J. H. (1983). *Interpreting children's drawings*. New York: Brunner/Mazel.
- Dunn, J. (1999). *Οι στενές προσωπικές σχέσεις των μικρών παιδιών* (Χ. Παπαηλιού, μετάφρ.). Αθήνα: τυπωθήτω.
- Fontana, D. (1996). *Ψυχολογία για εκπαιδευτικούς* (Μ. Λώμη, μετάφρ.). Αθήνα: Σαββάλα.
- Freeman, N.H. (1980). *Strategies of Representation in Young Children: Analysis of Spatial Skills and Drawing Processes*. London: Academic Press.
- Fury, G.S. (1996). *The relation between infant attachment history and representations of relationships in school-aged family drawings*. Ph.D. University of Minnesota.
- Fury, G., Carlson, E.A., & Sroufe, L.A. (1997). Children's representations of attachment relationships in family drawings. *Child Development, 68* (6), 1154-1164.
- Golomb, C. (1992). *The child's creation of a pictorial world*. Berkeley: University of California Press.
- Goodenough, F. (1926). *Measurement of intelligence by drawings*. New York: Harcourt, Brace & World.
- Hammer, E. (1958). *The clinical application of projective drawings*. Springfield, IL: Charles C. Thomas.
- Harris, D.B. (1963). *Children's drawings as measures of intellectual maturity*. New York: Harcourt, Brace & World.

- Hulse, W. (1952). Childhood conflict expressed through family drawings. *Journal of Projective Techniques, 16*, 66-79.
- Hutton, V.V. (1994). *House-tree-person and draw-a-person as measures of abuse in children: a quantitative scoring system*. Ph.D. Odessa: Psychological Assessment Resources.
- Kaplan, N., & Main, M. (1986). *Instructions for the classification of children's family drawings in terms of representation of attachment*. Berkeley: Department of Psychology.
- Kerns, K.A., Klepac, L., & Cole, A.K. (1996). Peer relationships and preadolescents' perceptions of security in the child-mother relationship. *Developmental Psychology, 32* (3), 457-466.
- Kerns, K.A., Tomich, P.L., Aspelmeier, J.E., & Contreras, J.M. (2000). Attachment-based assessments of parent-child relationships in middle childhood. *Developmental Psychology, 36* (5), 614-626.
- Kerns, K.A., Aspelmeier, J.E., Gentzler, A.M., & Grabill, C.M. (2001). Parent-child attachment and monitoring in middle childhood. *Journal of Family Psychology, 15* (1), 69-81.
- Kobak, R. (1999). The emotional dynamics of disruptions in attachment relationships: implications for theory, research and clinical intervention. In Cassidy, J., & Shaver, P.R. (Eds.), *Handbook of attachment: theory, research and clinical applications* (21-43). New York: The Guilford Press.
- Kochanska, G., Forman, D. R., & Coy, K. C. (1999). Implications of the mother-child in infancy for socialization in the second year of life. *Infant Behavior and Development, 22* (2), pp. 249-265.
- Koppitz, E. (1968). *Psychological evaluation of children's human figure drawings*. New York: Grune & Stratton.
- LaGreca, A.M. (1990). *Through the eyes of the child: obtaining self-reports from children and adolescents*. Miami: Allyn and Bacon.
- Λεονταρή, Α. (2000). Η θεωρία της προσκόλλησης και ο ρόλος της στη μελέτη της ανθρώπινης ανάπτυξης. *Ψυχολογία, 7*(1), 63-87.
- Machover, K. (1949). *Personality projection in the drawing of the human figure*. Springfield, IL: Charles C. Thomas.

- Malchiodi, C.A. (2001). *Κατανοώντας τη ζωγραφική των παιδιών* (Χ. Ξενάκη & Λ. Παπαδοπούλου, μετάφρ.). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Marvin, R.S., & Britner, P.A. (1999). Normative development: the ontogeny of attachment. In Cassidy, J., & Shaver, P.R. (Eds.), *Handbook of attachment: theory, research and clinical applications* (44-67). New York: The Guilford Press.
- Μπέλλας, Θ. (2000). *Το ιχνογράφημα του παιδιού ως μέσο και αντικείμενο έρευνας στα χέρια του εκπαιδευτικού*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μπονώτη, Φ.Σ. (1998). *Σχεδιαστική απόδοση κατηγορικών, αιτιωδών και χωρικών σχέσεων σε συνάρτηση με την εξελικτική κατάσταση των σχετικών εξειδικευμένων δομικών συστημάτων και του συστήματος επεξεργασίας*. Διδ. Διατριβή. Θεσσαλονίκη, Τμήμα Ψυχολογίας Α.Π.Θ.
- Παπαδιώτη-Αθανασίου, Β. (1994). *Τα "όρια" και η σημασία τους στη λειτουργία της οικογένειας και την ψυχοκοινωνική ανάπτυξη του παιδιού. Συστημική προσέγγιση*. Ιωάννινα.
- Parker, G., Hatzi-Pavlovic, D., Greenwald, S., & Weissman, M. (1995). Low parental care as a risk factor to lifetime depression in a community sample. *Journal of Affective Disorders*, 33, 173-180.
- Perris, C., Arrindell, W.A., Perris, H., Eisemann, M., Van Der Ende, J., & Von Knorring, L. (1986). Percieved depriving parental rearing and depression. *British Journal of Psychiatry*, 148, 170-175.
- Pianta, R.C. (1992). *Child-parent relationship scale*. University of Virginia.
- Pianta, R.C. (1997). Adult-child relationship processes and early schooling. *Early Education and Development*, 8 (1), 11-26.
- Rapee, R.M. (1997). Potential role of childrearing practices in the development of anxiety and depression. *Clinical psychology review*, 17 (1), 47-67.
- Schaffer, R. (1996). *Η κοινωνικοποίηση του παιδιού κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής του* (Ν. Γιαννίτσας, μετάφρ.). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Σόλμαν, Μ. (1995). *Αναπτυξιακή ψυχολογία: παρελθόν, παρόν και μέλλον*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Solomon, J., & George, C. (1999). The measurement of attachment security in infancy and childhood. In Cassidy, J., & Shaver, P.R. (Eds.), *Handbook of attachment:*

- theory, research and clinical applications* (287-316). New York: The Guilford Press.
- Stahel, N. (1987). *Το σχέδιο ως έκφραση ψυχικών τραυμάτων* (Α. Λαμπράκη-Παγάνου, μετάφρ.). Αθήνα: Επικαιρότητα.
- Σωτηρίου, Α.Κ. & Ζαφειροπούλου Μ. (2002). *Αλλαγές στην αυτοαντίληψη των παιδιών κατά την μετάβασή τους από το νηπιαγωγείο στο δημοτικό σχολείο*. Υποβλήθηκε για δημοσίευση στο περιοδικό *Ψυχολογία*.
- Thomas, G.V., & Jolley, R.P. (1998). Drawing conclusions: A re-examination of empirical and conceptual bases for psychological evaluation of children from their drawings. *British Journal of Clinical Psychology*, 37, 127-139.
- Τόμας, Γ.Β., & Σιλκ, Α.Μ. (2000). *Η ψυχολογία του παιδικού σχεδίου* (Φ. Μπονώτη, μετάφρ.). Αθήνα: Καστανιώτης.
- Thomson, R.A. (1999). Early attachment and later development. In Cassidy, J., & Shaver, P.R. (Eds.), *Handbook of attachment: theory, research and clinical applications* (265-286). New York: The Guilford Press.
- Weinfield, N.S., Sroufe, L.A., Egeland, B., & Carlson, E. A. (1999). The nature of individual differences in infant-caregiver attachment. In Cassidy, J., & Shaver, P.R. (Eds.), *Handbook of attachment: theory, research and clinical applications* (68-88). New York: The Guilford Press.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Family Drawing Global Rating Scales

Δείκτες	Περιγραφή
Ζωντάνια	Πολλές λεπτομέρειες και ποικίλα χρώματα
Ευτυχία	Χαμόγελα στα πρόσωπα των ανθρώπων και παρουσία του παιδιού.
Ευαισθησία	Υπερβολή στο μέγεθος
Συναισθηματική απόσταση	Απόσταση μεταξύ μητέρας-παιδιού
Θυμός	Φιγούρες σχεδιασμένες χωρίς χρώματα και λεπτομέρειες, απρόσεχτες στην εμφάνιση ή μουντζουρωμένες
Απομάκρυνση	Ασυνήθιστα σημάδια και σύμβολα
Γενική Παθολογία	Αρνητικότητα στη γενική οργάνωση, στην ολοκλήρωση των φιγούρων, στην χρήση χρωμάτων και λεπτομερειών

B1	Figures are grounded or centered.
B2	There is a natural but not extreme proximity among family members, but they are not placed so closely together that another could not join.
B3	Where smiles do appear, they appear “genuine” and not have the quality exhibited in “happy-face” stickers.
B4	Figures are individuated, not drawn identically.
B5	Figures suggest movement.
B6	“Real-world” elements are often present.
B7	Figures are complete.
B8	The drawing may be highly imaginative or include fantasy elements.
A1	Arms are often absent on one or all figures or are portrayed in postures not suitable for holding.
A2	Lack of individuation of family members.
A3	Figures do not appear to be affected by one another or to be related to one another.
A4	“Smiley sticker” smiles, drawn automatically.
A5	Figures are portrayed as stiff and without movement.
A6	Child and mother positioned far apart.
A7	Omission of mother (or child).
A8	Lack of color.
A9	Exaggeration of heads.
A10	Incomplete figures
A11	Males and females undifferentiated by gender.
C1	Figures on corner of page.
C2	Unusual large or unusual small figures or both in a drawing.
C3	Family figures are placed extremely close together, bodies over-lapping, or leaning together, clinging or universally holding hands. AND/OR figures are portrayed as separated by a barrier, as figures shown on either side of a large house.
C4	Emphasis upon the belly, and/or lower body, shown in: a. Large, round bellies on some or all figures. b. Belly buttons drawn in. c. Figures which become big from the waist down.
Ca	An unusual, striking and sometimes ominous slant to the neck/head relative to the shoulders and rest of the body.
Cb	Exaggeration of the personal features of the face.
C5	Exaggeration of hands/arms.
D1	Strange inexplicable marks, as a crossed-out heart in the sky, a skeleton, or a figure with wolf-like teeth.

D2	Unfinished objects, as an ear or a head on the ground.
D3	The child may scratch out a figure and re-start it.
D4	Over-bright family pictures.
D5	Unclassifiable.

Αξιολόγηση παιδικού σχεδίου στις κατηγορίες προσκόλλησης

B=ασφαλή προσκόλληση, A=ανασφαλή προσκόλληση με συμπεριφορά αποφυγής, C=ανασφαλή προσκόλληση με αμφιθυμική συμπεριφορά, D=ανασφαλή προσκόλληση με αποδιοργανωμένη συμπεριφορά.

ΝΑ ΣΥΜΠΛΗΡΩΘΕΙ ΑΠΟ ΤΗΝ ΜΗΤΕΡΑ

Οι προτάσεις που ακολουθούν αναφέρονται είτε στον τρόπο που μπορεί να συμπεριφέρεται κάποιο παιδί είτε σε σκέψεις που μπορεί να κάνει κάποιος γονιός για το παιδί του.

Αφού διαβάσετε προσεκτικά την κάθε πρόταση, να κυκλώσετε τον αριθμό που δείχνει το βαθμό στον οποίο η πρόταση αυτή ταιριάζει είτε με τις σκέψεις σας είτε με την συμπεριφορά του παιδιού σας, σύμφωνα με την κλίμακα που περιγράφεται παρακάτω. Αν κυκλώσετε το (0), σημαίνει ότι η πρόταση αυτή δεν ταιριάζει καθόλου στην δική σας περίπτωση, το (1) σημαίνει ότι ταιριάζει λίγο, το (2) ότι ταιριάζει, το (3) ότι ταιριάζει πολύ και το (4) ότι ταιριάζει απόλυτα.

Τέλος, θα πρέπει πάντοτε να έχετε στο νου σας ότι το ερωτηματολόγιο **αναφέρεται στο παιδί σας που πηγαίνει φέτος στην Δ΄ τάξη του Δημοτικού σχολείου** και κατά συνέπεια οι απαντήσεις σας να αναφέρονται στο παιδί σας αυτό.

0	1	2	3	4
Δεν ταιριάζει καθόλου	Ταιριάζει λίγο	Ταιριάζει	Ταιριάζει πολύ	Ταιριάζει απόλυτα

1. Μοιράζομαι μια στοργική και εγκάρδια σχέση με το παιδί μου.	0	1	2	3	4
2. Αυτό το παιδί μου συχνά κρατάει αρνητική στάση σε ό,τι του λέω.	0	1	2	3	4
3. Αυτό το παιδί μου χρειάζεται να το ενθαρρύνω συνεχώς.	0	1	2	3	4
4. Αυτό το παιδί μου δεν δέχεται πολλά χάδια.	0	1	2	3	4
5. αυτό το παιδί μου επηρεάζεται πολύ από τον τρόπο που του μιλάω.	0	1	2	3	4
6. Αυτό το παιδί μου φαίνεται να θίγεται ή να πληγώνεται όταν το μαλώνω για κάτι που δεν έκανε σωστά.	0	1	2	3	4
7. Αυτό το παιδί μου δεν αποδέχεται τη βοήθειά μου ακόμη κι όταν την έχει πραγματικά ανάγκη.	0	1	2	3	4
8. Αυτό το παιδί μου όταν το επαινώ, καμαρώνει και χαμογελά με υπερηφάνεια.	0	1	2	3	4
9. Αυτό το παιδί μου προσπαθεί να βρίσκεται συνεχώς κοντά μου.	0	1	2	3	4
10. Αυτό το παιδί μου μιλάει αυθόρμητα για τον εαυτό του.	0	1	2	3	4
11. Αυτό το παιδί μου είναι εξαρτημένο από εμένα σε μεγάλο βαθμό.	0	1	2	3	4
12. Αυτό το παιδί μου θυμώνει εύκολα μαζί μου.	0	1	2	3	4
13. Αυτό το παιδί μου προσπαθεί να συμπεριφέρεται με τρόπους που με ευχαριστούν.	0	1	2	3	4
14. Αυτό το παιδί μου παραπονιέται ή προσπαθεί να μου δείξει ότι το μεταχειρίζομαι άδικα.	0	1	2	3	4
15. Αυτό το παιδί μου επιζητεί την βοήθειά μου σε περιπτώσεις που δεν την χρειάζεται πραγματικά.	0	1	2	3	4
16. Είναι εύκολο να καταλάβω τα συναισθήματα αυτού του παιδιού μου και να του συμπεριφερθώ ανάλογα.	0	1	2	3	4
17. Αυτό το παιδί μου φαίνεται να φοβάται τις τιμωρίες μου.	0	1	2	3	4
18. Αυτό το παιδί μου δείχνει να πληγώνεται ή να ζηλεύει όταν ασχολούμαι για περισσότερο χρόνο με τα άλλα παιδιά μου.	0	1	2	3	4

19. Αυτό το παιδί μου παραμένει θυμωμένο και αρνητικό για αρκετή ώρα όταν το τιμωρώ ή το επιπλήττω.	0	1	2	3	4
20. Αυτό το παιδί μου, όταν δεν συμπεριφέρεται σωστά, μπορώ να το επαναφέρω σε τάξη με ένα αυστηρό βλέμμα μου ή υψώνοντας τον τόνο της φωνής μου.	0	1	2	3	4
21. Αυτό το παιδί μου με κουράζει.	0	1	2	3	4
22. Αυτό το παιδί μου προσπαθεί να αντιγράψει (μιμείται) την συμπεριφορά μου και τους τρόπους με τους οποίους κάνω κάτι.	0	1	2	3	4
23. Όταν αυτό το παιδί μου είναι σε κακή (συναισθηματική-ψυχολογική) διάθεση, του φταίνε τα πάντα.	0	1	2	3	4
24. Τα συναισθήματα αυτού του παιδιού μου προς εμένα είναι απρόβλεπτα ή μπορεί να αλλάζουν ξαφνικά.	0	1	2	3	4
25. Δεν είμαι σίγουρη εάν συμπεριφέρομαι πάντα με τον κατάλληλο τρόπο σε αυτό το παιδί μου.	0	1	2	3	4
26. Συχνά σκέφτομαι αυτό το παιδί μου, όταν είμαι στην δουλειά μου.	0	1	2	3	4
27. Αυτό το παιδί μου παραπονιέται ή κλαψουρίζει όταν θέλει κάτι από εμένα.	0	1	2	3	4
28. Αυτό το παιδί μου δεν είναι ειλικρινές μαζί μου και προσπαθεί να με ξεγελάει.	0	1	2	3	4
29. Αυτό το παιδί μου εκφράζει ανοιχτά τα συναισθήματά του.	0	1	2	3	4
30. Είμαι ικανοποιημένη από τον τρόπο συμπεριφοράς (διαγωγή) αυτού του παιδιού μου.	0	1	2	3	4

Το παιδί σας που πηγαίνει φέτος στην Δ΄ τάξη είναι το πρώτο σας παιδί; ΝΑΙ – ΟΧΙ
(κυκλώστε το κατάλληλο).

Παρακαλώ σημειώστε με **X** το επίπεδο των γραμματικών σας γνώσεων:

Ο πατέρας έχει τελειώσει:

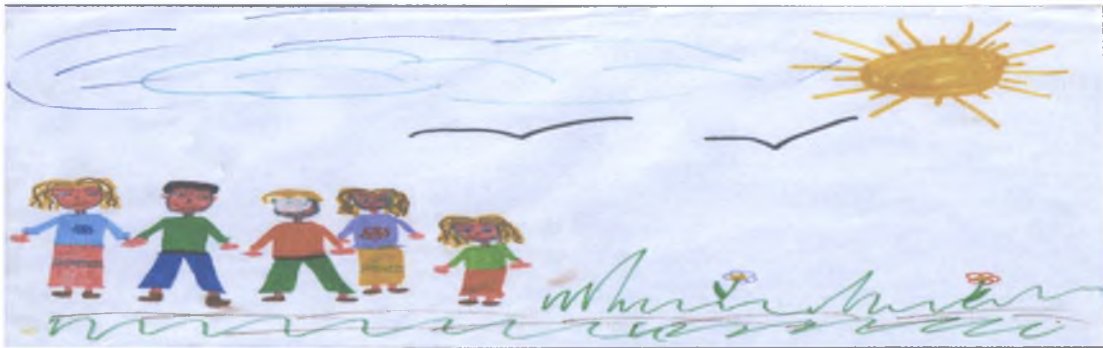
Δημοτικό σχολείο	
Γυμνάσιο	
Λύκειο	
ΑΕΙ - ΤΕΙ	

Η μητέρα έχει τελειώσει:

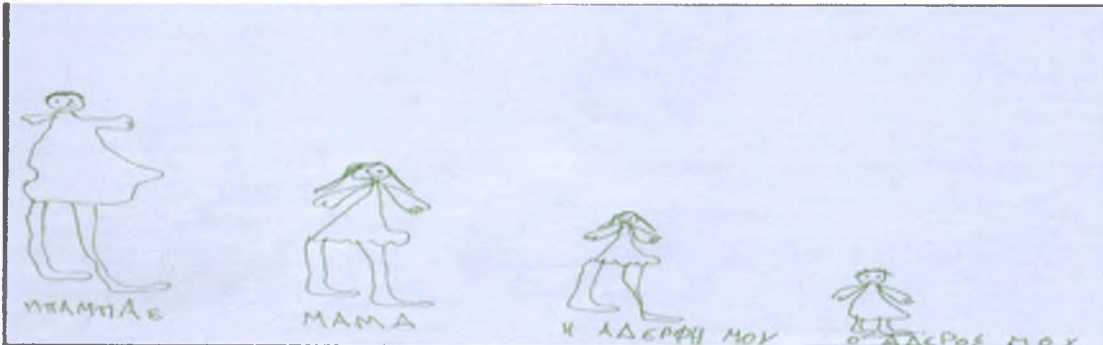
Δημοτικό σχολείο	
Γυμνάσιο	
Λύκειο	
ΑΕΙ - ΤΕΙ	

Παρακαλούμε επιστρέψτε το ερωτηματολόγιο στο σχολείο απ' όπου θα το παραλάβουμε εμείς.

Ευχαριστούμε για την πολύτιμη συνεργασία

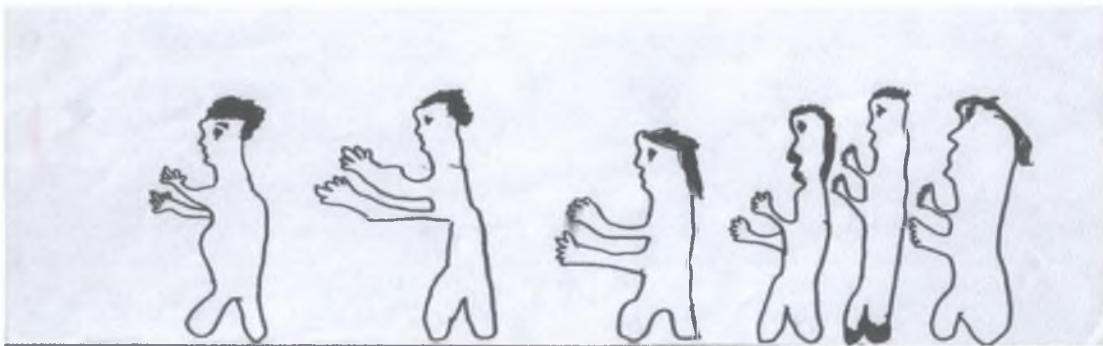
1

2

3

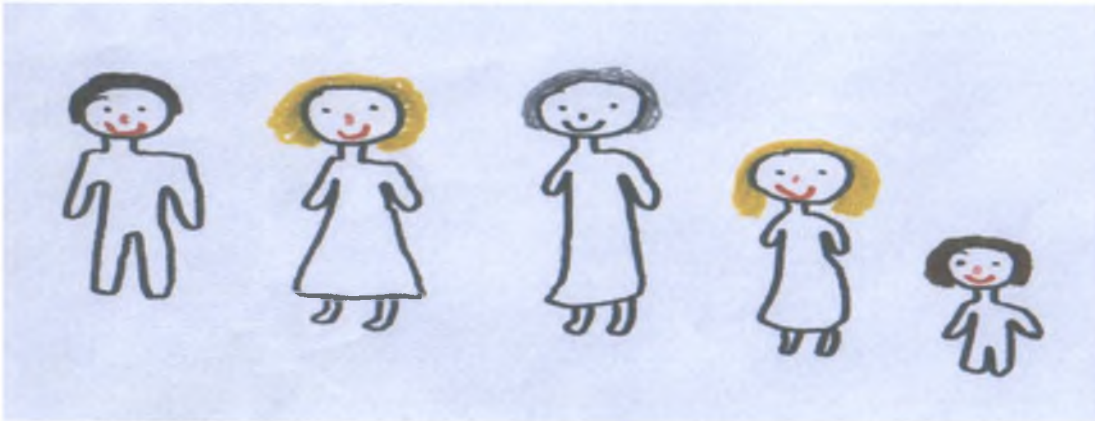

4

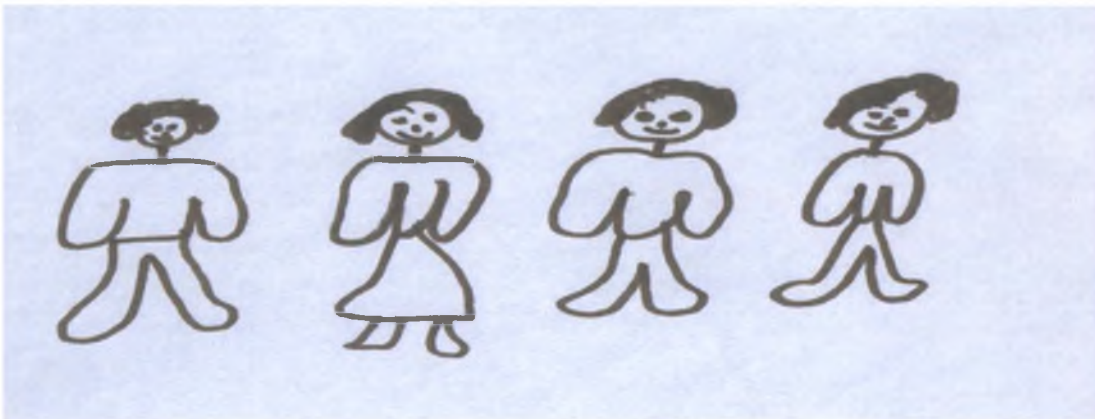
Σχέδια που αντικατοπτρίζουν ασφαλή προσκόλληση (1), ανασφαλή προσκόλληση με συμπεριφορά αποφυγής (2), ανασφαλή προσκόλληση με αμφιθυμική συμπεριφορά (3) και ανασφαλή προσκόλληση με αποδιοργανωμένη συμπεριφορά (4).

3

2

1

Σχέδια που αντικατοπτρίζουν τον δείκτη της ζωντάνιας και η αντίστοιχη βαθμολογία τους κατά την αξιολόγηση.

3

2

1

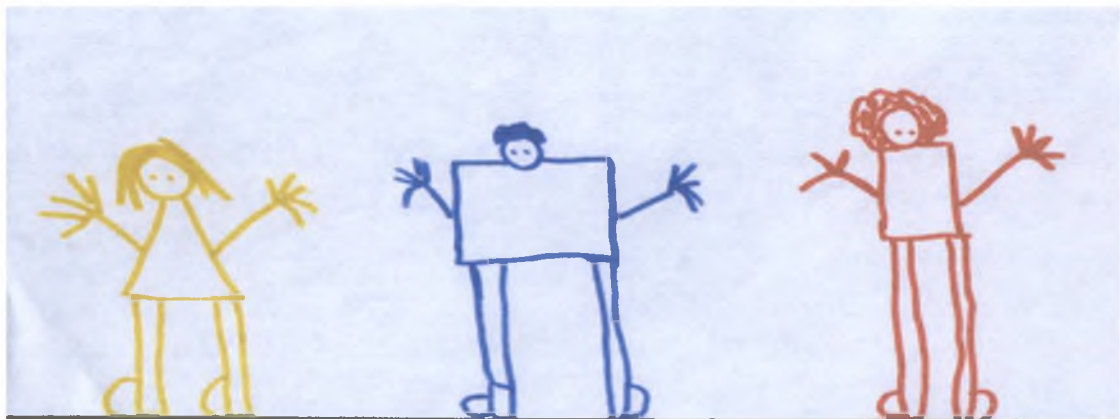
Σχέδια που αντικατοπτρίζουν τον δείκτη του θυμού και η αντίστοιχη βαθμολογία τους κατά την αξιολόγηση.

3

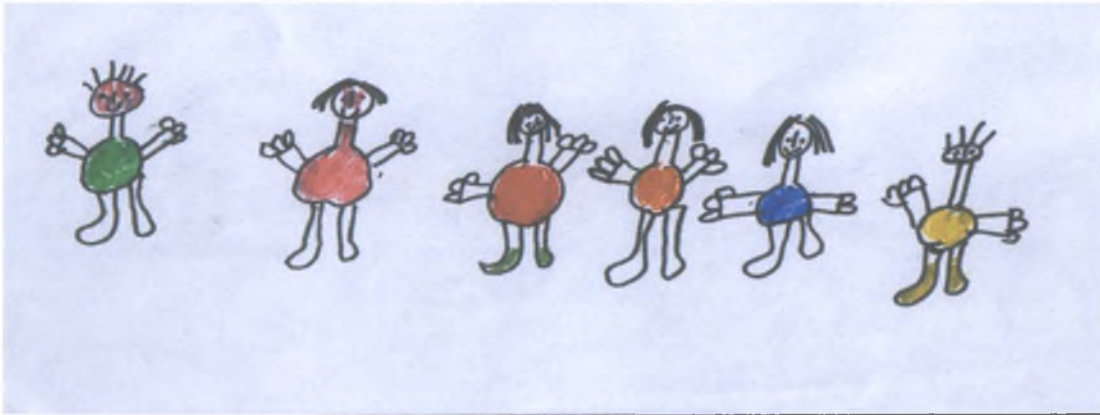

2

1

Σχέδια που αντικατοπτρίζουν τον δείκτη της ευτυχίας και η αντίστοιχη βαθμολογία τους κατά την αξιολόγηση.

3

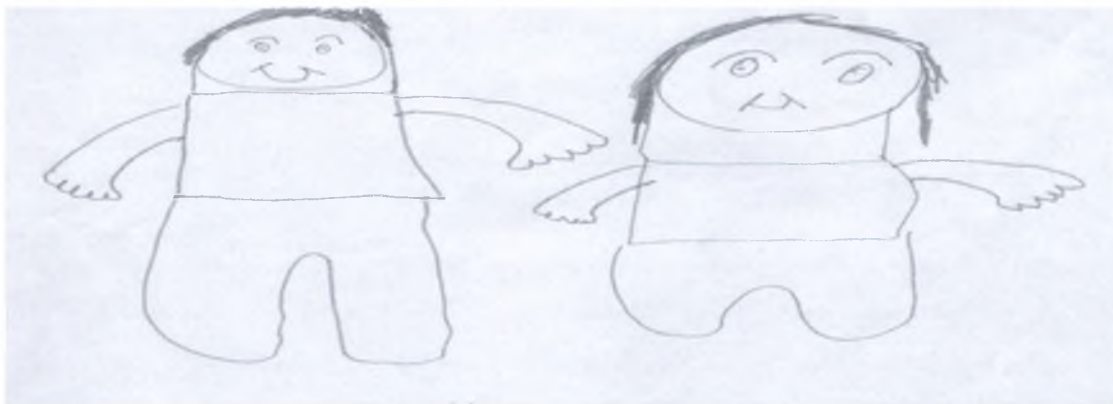

2

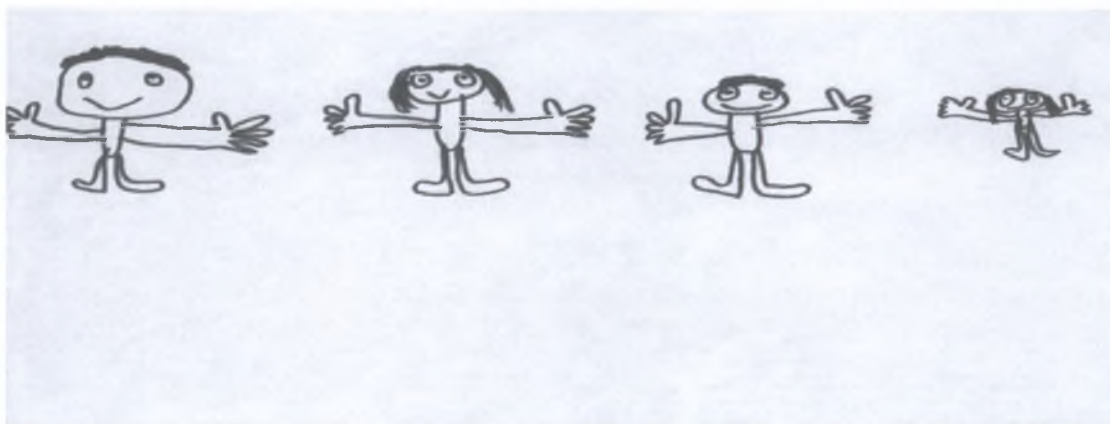

1

Σχέδια που αντικατοπτρίζουν την συναισθηματική απόσταση και η βαθμολογία τους κατά την αξιολόγηση.

3

2

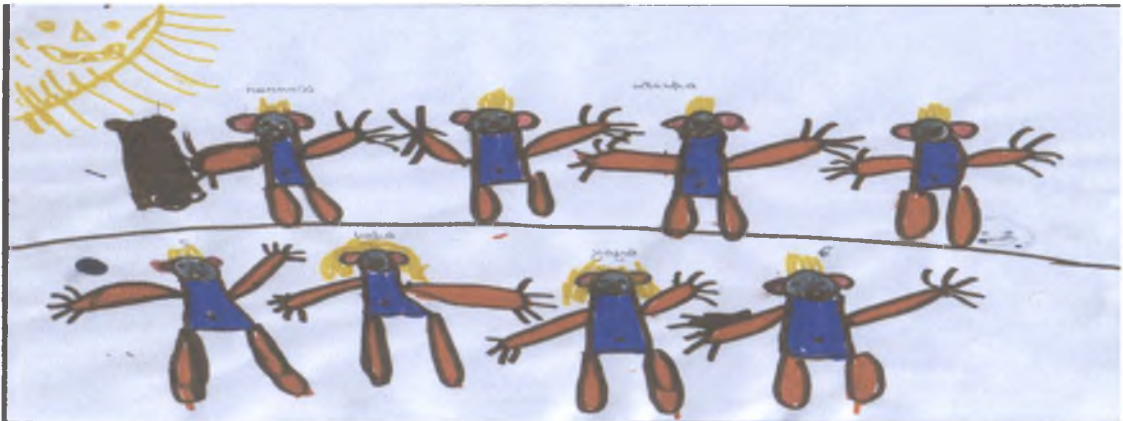

1

Σχέδια που αντικατοπτρίζουν την ευαισθησία και η βαθμολογία τους κατά την αξιολόγηση.

3

2

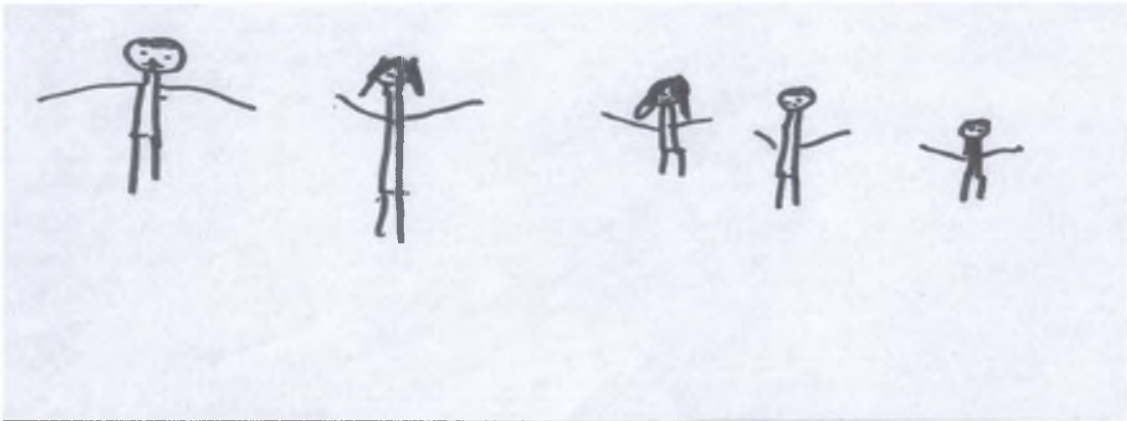

1

Σχέδια που αντικατοπτρίζουν τον δείκτη της απομάκρυνσης και η βαθμολογία τους κατά την αξιολόγηση.

3

2

1

Σχέδια που αντικατοπτρίζουν τον δείκτη της γενικής παθολογίας και η βαθμολογία τους κατά την αξιολόγηση.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα έρευνα είχε ως σκοπό να διερευνήσει το βαθμό στον οποίο τα σχέδια της οικογένειας μπορούν να λειτουργήσουν ως μέσο για την αξιολόγηση της σχέσης που αναπτύσσει το παιδί με την μητέρα του. Το δείγμα αποτέλεσαν 58 παιδιά που φοιτούν στην Δ' τάξη Δημοτικών Σχολείων του Βόλου, καθώς και οι μητέρες τους. Ζητήθηκε από τα παιδιά να ζωγραφίσουν την οικογένειά τους, ενώ για την αξιολόγηση της σχέσης που αναπτύσσεται ανάμεσα στη μητέρα και το παιδί, οι μητέρες κλήθηκαν να συμπληρώσουν το Child-Parent Relationship Scale του Pianta (1992). Η ανάλυση των αποτελεσμάτων επικεντρώθηκε στη διερεύνηση των συσχετίσεων που παρατηρούνται ανάμεσα στις τρεις υποκλίμακες του ερωτηματολογίου, την σύγκρουση, την εξάρτηση και την θετική σχέση, καθώς και σε διάφορους δείκτες των παιδικών σχεδίων, έτσι όπως έχουν προταθεί από άλλους ερευνητές. Τέλος, εξετάστηκε η πιθανή επίδραση του φύλου στη σχεδιαστική απεικόνιση της οικογένειας-έτσι όπως μπορεί να μετρηθεί με τους προτεινόμενους δείκτες-που έδειξε στατιστικά σημαντικές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα κορίτσια και τα αγόρια, διαφοροποιήσεις που φαίνεται να ευνοούν την επίδοση των κοριτσιών και επομένως δημιουργούν περιορισμούς στη δυνατότητα χρήσης των σχεδίων για τη μελέτη της σχέσης του παιδιού με τη μητέρα του.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

004000069619